

ATATÜRK'ÜN EGEMENLİK ANLAYIŞI VE EGEMENLİK ANLAYIŞLARININ TÜRK ANAYASALARINA YANSIMALARI

ATATÜRK'S CONCEPT OF SOVEREIGNTY AND REFLECTIONS OF CONCEPTS OF SOVEREIGNTY ON TURKISH CONSTITUTIONS

Osman Korkut Kanadoğlu*
Canberk Gümüş**
Battal Niyazi Şahin***

Özet: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte egemenlik anlayışında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Dönemin önde gelen siyasi aktörü Mustafa Kemal Atatürk'ün egemenlik anlayışı da kuşkusuz bu değişikliğe yön vermiştir. Söz konusu dönemden sonra gelen anayasalar kimi özellikleriyle bu yönü takip ederken kimi özellikleriyle bu yönden sapmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk, Egemenlik, Kuvvetler Ayrılığı, Meclis Hükümeti, Parlamenter Rejim, Hiper Başkanlık Rejimi

Abstract: There were significant changes in the understanding of sovereignty during the transition from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey. The understanding of sovereignty of Mustafa Kemal Atatürk, the leading political actor of the period, undoubtedly guided this change. While the constitutions that came after the said period followed this direction with some of their features, they deviated from this direction with some of their features.

Keywords: Mustafa Kemal Atatürk, Sovereignty, Separation of Powers, The Assembly Government System, Hyper Presidential System

* Prof. Dr., İstanbul Gedik Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı, korkut.kanadoglu@gedik.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0499-5856

** Arş. Gör., İstanbul Okan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı, Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Doktora Öğrencisi, canberk.gumus@okan.edu.tr, ORCID: 0009-0002-5405-2976

*** Marmara Üniversitesi Kamu Hukuku Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, battalsahin22@gmail.com, ORCID: 000-0003-4839-5593, Makalenin Gönderim Tarihi: 10.10.2023, Kabul Tarihi: 10.11.2023

GİRİŞ

Modern devlet teorisinin yapıtaşlarından birisi olan egemenlik kavramı, belirli bir ülke topraklarında yaşayan insan topluluğu üzerinde üstün bir siyasi otoritenin, kural koyma ve yaptırımında bulunma yetkisine sahip olmasıdır. Egemenlik, devletin yetki sınırları içerisinde başka hiçbir aktörün egemen devletin iradesini reddedememesi anlamına gelir.¹ Egemenlik kavramı, 16. yüzyılda Batı Avrupa'da yaşanan feodal dönemden merkezi kuruluşlara doğru geçiş sürecinin bir ürünüdür.²

Egemenliğin tanımı bir kez ortaya konduktan sonra ona sahip olacak kişi ya da kurumun kaynağını nereden alacağı sorusu da peşi sıra önem kazanmaktadır. Modern devlet öncesinde bu soruya verilen yanıt, ilahi bir güce dayandırılmaktadır. Bu dönemde egemenlik yetkisine sahip olan kral ya da padişahlar, bu yetkiyi Tanrı'nın adına kullandığını ileri sürmekteydi. Henüz laikliğin ve sekülerizmin gelişmediği bu toplumsal yapılarda din, kural koyma ve yaptırımında bulunma gücünün meşruluğunu sağlamaktaydı. Söz konusu bu teokratik egemenlik anlayışının³ aşılarak halka tam anlamıyla egemen sıfatının yakıştırılabilmesi için Orta Çağ'da aşıp modern egemen devletin ortaya çıkışını beklemek gerekecektir.⁴ Teokratik egemenlik anlayışından demokratik egemenlik anlayışına geçilmesi, birtakım siyasi mücadelelerin sonucunda olabilmektedir. Modern burjuva sınıfının öncülük ettiği bu siyasi mücadelelere eş zamanlı olarak yeni düşünceler de ortaya çıkmıştır. Teokratik egemenlik anlayışının reddedilerek egemenliğin kaynağının halk ya da ulusta olması gerektiği fikri de bu yeni düşüncelerden birisi olacaktır.

¹ Osman Korkut Kanadoğlu, Ahmet Mert Duygun, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları* (2. Baskı), On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2021, s. 86.

² Erdoğan Teziç, *Milli Egemenlik İlkesinin Kabulü ve Gelişimi*, in: *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 100. Yılına Armağan* (Meclis ve Milli Egemenlik Yazıları Seçkisi), TBMM Basımevi, Ankara 2022, s. 207.

³ Buna karşılık tek bir teokratik egemenlik anlayışının mevcut olmadığı da hatırlatılmalıdır. Teokratik egemenlik anlayışı tarihsel gelişmeler sonucunda kendi içerisinde "tabiatüstü ilahi hak kuramı" ve "dolaylı (providansyel) hak kuramıdır. Bkz. Kanadoğlu/Duygun, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 95.

⁴ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Halk ya da Ulus Egemenliğinin Kuramsal Temelleri Üzerine*, in: *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 100. Yılına Armağan* (Meclis ve Milli Egemenlik Yazıları Seçkisi), TBMM Basımevi, Ankara 2022, s. 376.

Demokratik egemenlik anlayışı, halk egemenliği ve millet egemenliği biçiminde iki farklı hüviyete bürünmektedir. Halk egemenliği ve millet egemenliği anlayışları, egemenliğin kaynağını laik bir temelde kavrama noktasında uzlaşmaktadır. Buna karşılık her iki anlayış egemenliğin kullanımı açısından farklı çıktılar doğurur. Çünkü egemenliğin halkta ya da millette olduğu söylendiği zaman, bunun nasıl ve hangi araçlarla kullanılacağı ve egemenliği kimin ifade edeceği gibi soru(n)lar ortaya çıkmaktadır.⁵ Halk egemenliği düşüncesinin kurucusu olan Rousseau, millet egemenliği anlayışının tersine, egemen gücün belirli bir ülkede yaşayan belirli bir insan toplamı (halk) olduğunu söylemektedir. Rousseau, temsil ilişkisini reddederek halkın doğrudan yasa yapım süreçlerine dahil olması gerektiğini savunmakta, halkı sınırsız ve mutlak bir egemen güç olarak tanımlamaktadır. Buna karşılık ulus egemenliği anlayışı açısından ulus, ortak bir zengin hatıralar mirasına sahip olma ve ortak karara varma, birlikte yaşama ve bölünmemiş halde alınan mirası devam ettirme arzusu sonucunda ortaya çıkmaktadır.⁶ Millet egemenliği anlayışında, millet kendisini meydana getiren fertlerden ayrı, onların toplamının dışında geçmişte yaşayan ve gelecekte yaşayacakları da kapsayan soyut bir varlık, manevi bir kişiliktir.⁷ Millet egemenliği açısından egemenlik, milletin adına, temsilciler aracılığıyla kullanılmaktadır. Bununla birlikte egemenliğin kullanım biçimine yönelik de kuvvetler birliği ve kuvvetler ayrılığı anlayışları ileri sürülmüştür. Halk egemenliği anlayışı kuvvetler ayrılığı ilkesiyle bağdaşmamakta ve kuvvetlerin yasamada birleştiği bir rejimi (meclis hükümeti) öngörmektedir.⁸ Rousseau'nun⁹ öncülüğü yaptığı kuvvetler birliği düşüncesine karşılık kuvvetler ayrılığı ise egemenliğin kullanımını belirli organlar arasında paylaştırmaktadır (yasama, yürütme ve yargı).

⁵ Teziç, Milli Egemenlik İlkesinin Kabulü ve Gelişimi, s. 209.

⁶ Ernest Renan, Ulus Nedir?, Pinhan Yayıncılık, Çev. Gökçe Yavaş, İstanbul 2021, s. 50.

⁷ Tarık Zafer Tunaya, Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1969, s. 316.

⁸ Kanadoğlu/Duygun, Anayasa Hukukunun Genel Esasları, s. 105.

⁹ Rousseau'nun iktidarın kötüye kullanılması üzerine de kafa yorduğu ve açıkça bir erkler ayrılığı teorisi geliştirmemişse de bir bakıma bir sınırlı iktidar teorisi geliştirdiği de belirtilmiştir. Detaylı bir analiz için bkz. Tolga Şirin, Meclis Hükümeti (Rousseau'dan Marx'a Lenin'den Atatürk'e Bir Ortak Kesen), On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2023.

Yukarıda kısaca özetlenen egemenliğin kaynağına yönelik değişen anlayışlar, Osmanlı – Türk anayasal gelişmelerine de yansımıştır. Bu çalışmanın amacı, modern bir cumhuriyetin kurucusu olan Mustafa Kemal Atatürk'ün egemenliğin kaynağına ve kullanımına ilişkin yaklaşımının ne olduğu sorusunun yanıtlanmasıdır. Bir diğer amaç ise Osmanlı- Türk anayasal gelişmelerinde egemenliğin kaynağı ve kullanımına ilişkin tercihlerin nasıl bir seyir izlediğini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda tarihselliğin göz ardı edilmemesi adına öncelikle Osmanlı Devleti'ndeki egemenlik anlayışına ve bu anlayışın zaman içerisindeki değişimine değinilecektir (I). Ardından Millî Mücadele döneminin egemenlik anlayışlarında yarattığı kırılmalara ve bu dönem içerisinde egemenliğin kullanımına ilişkin yaşanan değişimlere odaklanılacaktır (II). Sonrasında ise Mustafa Kemal Atatürk'ün egemenliğin kaynağı ve kullanımı açısından hangi yaklaşımlara sahip olduğu ve düşüncelerindeki değişimlerin kaynağının ne olduğu sorusunun yanıtı aranacaktır (III). Nihayet egemenliğin kaynağı ve kullanımı açısından Türk Anayasalarının tercihlerinin ne olduğu, egemenliğin kaynağı ve kullanımı açısından zaman içerisinde ne gibi değişikliklerin ortaya çıktığı ve bu değişikliklerin altında yatan nedenlerin ne olduğu sorusu yanıtlanmaya çalışılacaktır (IV).

I. OSMANLI DEVLETİ'NDE EGEMENLİK ANLAYIŞI

Osmanlı devleti teokratik bir egemenlik anlayışıyla yönetiliyordu. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren çok önemli bir özelliği, devlet yönetiminde dinsel ilkelerin etkin rol oynamasıdır.¹⁰ Modernizm öncesi bir imparatorluk olarak Osmanlı devletinde egemenliğin kaynağı ilahi bir güce dayandırılıyor ve padişahın, bu ilahi gücün yeryüzündeki temsilcisi olduğu varsayılıyordu; “Padişâh-ı ruy-ı zemin zülullah-i fı'l-arz (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi)”.¹¹ Özellikle Kanun-i Süleyman'dan itibaren padişahlar için “dünya halifesi” kavramı kullanılarak, padişahların bütün Müslümanların halifesi olduğu

¹⁰ Yusuf Şevki Hakyemez, Mutlak Monarşiden Günümüze Egemenlik Kavramı (Doğuşu, Gelişimi, Kavramsal Çerçevesi ve Dönüşümü), Seçkin Yayınları, Ankara 2004, s. 124.

¹¹ Nevzat Köseoğlu, Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türklerde-İslam'da ve Osmanlı'da Devlet, 3. Basım, Ötüken Neşriyat, Ankara 2013, s. 37; Haldun Eroğlu, Osmanlılarda İktidarın Değişim Süreci ve Meşruiyet Sorunu, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2003, C. 43, S. 2, s. 23.

da söylenmekteydi.¹² Egemenliğin kaynağına yönelik uzun süren bu anlayışın değişmesi için modernleşme hareketlerinin gelişmesi beklenenekti.

Osmanlı-Türk modernleşme süreci içerisindeki ilk anayasal belgelerde egemenliğin kaynağına ilişkin bir değişikliği görmek mümkün değildir. Gerek Sened-i İttifak'ta gerekse de Gülhan-ı Hattı Hümayunu'nda (Tanzimat Fermanı) tanrısal egemenlik anlayışı açısından bir değişikliğin izleri görülmemektedir. İktidarı sınırlandırma amacı güderek kanun önünde eşitlik prensibini getiren, yaşama ve mülkiyet hakkına yer vererek padişahların ceza verme yetkisine de son veren Tanzimat Fermanı'nda da sadece "Bu tesis edilen kanunların aksine hareket edenler, Allahutaala Hazretlerinin lanetine mazhar olsunlar ve ilelebet felah bulmasınlar." denmiştir. Böylelikle Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olan Padişah'ın, Ferman'a aykırı davranması durumunda uğrayabileceği yaptırımın da ancak ilahi bir güçten kaynaklanabileceği kabul edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin ilk Anayasası olan Kanun-i Esasi'ye (1876) kadar egemenliğin kaynağı açısından herhangi bir değişikliğin emareleri bulunmamaktadır. Gerçi Kanun-i Esasi'nin egemenlik anlayışı açısından herhangi bir değişikliği yaratıp yaratmadığı da tartışmalıdır. Gerçekten de Kanun-i Esasi; Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan'ı getiriyor, kanun yapımında padişahı tek güç olmaktan çıkarıyor ve onun mutlak iktidarını sınırlandırıyordu. Buna karşılık Kanun-i Esasi'nin içeriği iktidarı sınırlandırma açısından yetersiz kalmaktaydı. Padişah'ın kutsal ve dokunulamaz olduğu belirtiliyor, kanun teklif edebilmek içi padişah'tan izin alınması gerekiyor ve padişahın kanunları mutlak veto etme yetkisi bulunuyordu. Yürütme yetkisi de büyük oranda padişaha aitti ve sadrazam ve bakanların atanmasında Meclis'in onayına ihtiyaç duyulmuyordu. Üstelik padişah Meclis-i Mebusan'ı feshetme yetkisine de haizdi.

¹² Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Egemenlik Kavramının Gelişimi", Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Haziran 1999, C. 7, S. 1-2, s. 145. İstibdat döneminde de II. Abdülhamit için kullanılan unvanlarda dini içeriğin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu dönemde "hilafetpenah", "emirü'l müminin" "zillulah fi'l arz" gibi kavramlar ve dini içeriği belirgin devlet törenleri oldukça yaygınlaşmıştır. Bkz. Çağdaş Sümer, Düzenini Arayan Osmanlı (Eski Rejimden Meşrutiyet'e Osmanlı'da Siyasal Çatışma ve Rejimler), Yordam Kitap, İstanbul 2023, s. 326.

Toprak'a göre Kanun-ı Esasi, padişaha "meşrutiyet" ya da gerçek anlamda "anayasal" sistem ile bağdaştırılamayacak birtakım yetkiler tanıyordu ve bu durum milli hakimiyet prensibi ile telif edilebilecek bir mahiyette değildi.¹³ Benzer şekilde padişahın o zamana kadar hukuken ve fiilen haiz olduğu yetkilerin yine Anayasa'da olduğu gibi devam ettirildiği ve devletin tek hakiminin ve tek egemeninin padişah olduğu da söylenmiştir.¹⁴ Kanun-i Esasi'ye ilişkin bu yaklaşımlara karşılık olarak Tanör, Heyet-i Mebusan üyelerinin her birini "Umum Osmanlıların vekili" ilan eden bir hukuk sisteminin padişahı, artık siyasi sitemin mutlak ve biricik egemeni olmaktan çıkardığını söylemektedir.¹⁵ Teziç'e göre de bu durum, milli egemenlik teorisindeki temsilcinin tüm bir ülkeyi temsil etmesi gibi adeta siyasi temsil ilkesini çağrıştırmaktaysa da milli egemenlik anlayışı henüz Anayasa'ya girmemiştir.¹⁶

Kanun-i Esasi'yi bir "ferman anayasa" olmaktan çıkaran ve iktidarın gerçek anlamda sınırlandırılmasını sağlayan değişiklikler ise 1908 Hürriyet Devrimi'nin ardından hayata geçebilecektir. 1909 Anayasa değişiklikleri sonrasında Kanun-i Esasi'nin içeriğinde oldukça önemli değişiklikler yapılacaktır. Bu değişiklikler sayesinde Meclis'in gücü arttırı-

¹³ Zafer Toprak, Atatürk (Kurucu Felsefenin Evrimi), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 23.

¹⁴ Orhan Aldıkaçtı'nın Tebliği, in: Milli Egemenlik Düşüncesinin Gelişimi, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No.23, İzmir 1986, s. 19. Gerçekten de 1876 Kanun-i Esasi aslında Sultan'ın bütün yetkilerini koruyan, siparişe göre biçilmiş "sultani" bir anayasadır, François Georgeon, Sultan Abdülhamit, Çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2016, s. 83; Solnon Jean-François, Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa, Çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 533.

¹⁵ Bülent Tanör, Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016, s. 137.

¹⁶ Erdoğan Teziç'in Tebliği, in: Milli Egemenlik İlkesinin Kabulü ve Gelişimi, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No.21, İstanbul 1986, s. 25. Teziç, "Umumi Osmanlı vekili" denmesine rağmen milli egemenlik anlayışının Kanun-i Esasi'de bulunmayışının sebebini ise dönemin muhalif hareketlerinin temel hareket edici noktasının "Osmanlılık" üzerine kurulu olmasına dayandırmaktadır. Buna göre egemenlik millete aittir denildiği takdirde bu husus ister istemez Türkçülüğü çağrıştıracak ve çok uluslu Osmanlı İmparatorluğunun devamı açısından bu bir sorun teşkil edecekti. Benzer bir yaklaşımı dönemin Osmanlı aydınları arasında yer alan Hüseyin Cahit Yalçın'da da görmek mümkündür. Bkz. Fahri Yetim, "II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçişte Kapsayıcı Formül: "Millet-i Hâkime" Düşüncesi ve Etkileri", *DÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2008, S. 18, s. 71-84.

lacak ve padişahın yetkileri sembolik bir düzeye çekilecektir. Bu sayede Osmanlı'da ilk defa parlamenter rejimin esaslarına uygun bir siyasal rejim ortaya çıkacaktır. 1908 Hürriyet Devrimi ve 1909 değişiklikleri, egemenliğin kaynağı açısından da bir değişikliğin doğmasına yol açmıştır.¹⁷

31 Mart Ayaklanmasının ardından II. Abdülhamit'in tahtan indirilmesi sürecinde ilk defa bir anayasal belgeye "milli hakimiyet" kavramının girdiği görülmektedir. Anayasa değişikliğini duyuran 15 Ağustos 1909 tarihli Heyet-i Ayan Kararnamesinde "*Kanun-ı Esasî'nin baştan başa tedkikatına (inceleme y.n.) vakit müsait olamamış ve meşrutiyeti idare ve **hakimiyet-i millîyenin** teyyidü (güçlenmesi için y.n.) için kanun-ı mezkûr mevaddının (maddeleri y.n.) en mühim ve müstacel olanlarının tedkiki ve mübhem ve nakıs görünenlerin tanzih ve ikmal ile işbu devre-i ictimaiyyeye ait kavanin sırasında ilân olunması kavaid-i meşrutiyetin cidden ve fiilen teessüs ettiğini enzar-i âmmeye isbat etmek için elzem görülmüş ve mevadd-ı sairinin tedkikâtı devre-i ictimaiye-i âtiyeye bırakılmıştır*".¹⁸ denmiştir. Ayrıca II. Meşrutiyet döneminde Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey ve Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey'in konuşmalarında ya da Mehmed Sait Paşa hükümetinin beyannamesinde milli egemenlik kavramını çağrıştıran ifadelerin kullanıldığı görülmektedir.¹⁹ II. Meşrutiyet döneminde milli egemenlik anlayışının izlerinin görüldüğü başka gelişmeler de yaşanmıştır. 1909 değişiklikleri ile padişahın millete sadakat yemini etmesi zorunlu kılınmış ve II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesine ve yerine V. Mehmet'in geçmesine karar veren Meclis-i Umumi, adının sonuna milli kelimesini ekleyerek Meclis-i Umumi Milli sıfatını kullanmıştır.²⁰

¹⁷ Arsel'e göre II. Meşrutiyet döneminde egemenliği Tanrı'dan gelme olarak padişaha ait olması konusunda Anayasa'da bir değişiklik olmamış, sadece egemenliğin uygulamasında bazı değişiklikler yapılmıştır. İlhan Arsel, Şeriat Devleti'nden Laik Cumhuriyet'e, 5. Basım, Kaynak Yayınları, Ankara 2004, s. 699. Akın'a göre de 1909 değişiklikleriyle 10. maddeye "şer" sözcüğünün eklenmesi bir ölçüde Devletin teokratik yapısının süregeldiğinin ve devamlılığının simgesidir. İlhan Akın, Türk Devrim Tarihi, Beta Basım Yayın, 3. Bası, İstanbul 1986, s. 52.

¹⁸ Bkz. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-k%C3%A2n%C3%BBn-i-es%C3%A2s%C3%AE/>. (Erişim Tarihi: 13.08.2023). Toprak ise aynı kavramın II. Abdülhamid'in hal'i hakkındaki 24 Mayıs 1909 günlük kararnamede geçtiğini söylemektedir, Toprak, Atatürk, s. 23.

¹⁹ Engin Şahin, Türk Siyasi Tarihinde Anayasa İktidar ve Meşrutiyet Sorunu, Adalet Yayınları, Ankara 2015, s. 77.

²⁰ Akyılmaz, Osmanlı Devleti'nde Egemenlik Kavramının Gelişimi, s. 155.

II. Meşrutiyet döneminde milli egemenlik ilkesinin siyasal hayat içerisinde de yer edinmeye başladığı görülmektedir. II. Meşrutiyet Dönemi'nin sağladığı özgürlükçü ortamda kurulan kimi siyasi partilerin programlarında milli hakimiyet ilkesine de yer verilmiştir. 1909 yılında kurulan ve İttihat ve Terakki'nin kurucuları arasında da bulunan İbrahim Temo ve Abdullah Cevdet'in de görev aldıkları Osmanlı Demokrat Fırkası'nın programında "Meşrutiyetin korunması ve vatanın yüceltilmesi" için "hâkimiyet-i âmme" ye önem verileceğine ilişkin bir madde öngörülmüştü. 1910 yılında kurulan Ahali Fırkası programında ise millî egemenlik, kamuoyunu temsil eden çoğunluğun düşünce ve isteklerinin sonucu olarak nitelendirilmiştir.²¹ II. Meşrutiyet sonrasının özgürlükçü ortamında çıkan gazetelerden birinin adı da "Hakimiyet-i Milliye"dir ve bu gazete, Milli Mücadele döneminde Sivas'ta yayımlanan İrade-i Milliye ile onun devamı olarak Ankara'da yayın hayatına giren Hâkimiyet-i Milliye (Ulus) gazetesinin öncüsü olacaktır.²² Bu dönemde milli hakimiyet kavramı üzerinde de tartışmaların yaşandığı görülmektedir. İttihat ve Terakki'nin yayın organı olan Tanin gazetesinde baş yazar Hüseyin Cahit Yalçın'ın kaleme aldığı "Millet-i Hâkime" başlıklı yazı, İmparatorluk genelinde önemli bir karşılık bulmuş ve dönemin aydınları tarafından tartışılmıştır.²³

Milli egemenlik anlayışının yerleşmesi açısından tüm bu süreçler bir ilerleme olarak görülebilecektir. 1909 değişikliklerinin, padişahı mutlak egemen sayan anlayışları temelinden sarstığı ve egemenliğin padişah ve milletin temsilcileri arasında paylaştırdığı görülmektedir.²⁴ Benzer şekilde egemenliğin hayata geçirilmesi demek olan ülkenin kaderini tayin hakkının, parlamento aracılığı ile halkın eline geçtiği de belirtilmiştir.²⁵ Buna karşılık milli hâkimiyet kavramı üze-

²¹ Şerafettin Turan, Milli Egemenlik Düşüncesinin Türk Düşün Yaşamına Girmesi ve Yerel Kongrelere Yansıması, in: 9. Milli Egemenlik Sempozyumu (Yerel Kongrelerden Milli Egemenliğe), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No. 67, Balıkesir 1994, s. 109.

²² Turan, Milli Egemenlik Düşüncesinin Türk Düşün Yaşamına Girmesi ve Yerel Kongrelere Yansıması s. 110.

²³ Fahri Yetim, II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçişte Kapsayıcı Formül: "Millet-i Hâkime" Düşüncesi ve Etkileri, s. 83.

²⁴ Akyılmaz, Osmanlı Devleti'nde Egemenlik Kavramının Gelişimi s. 156.

²⁵ Fatih Türe, Türkiye'de Siyasal Egemenlik Anlayışının Gelişimi: Osmanlı'dan Cumhuriyete Tarihî Süreç, *Journal of Management and Economics Research*, C. 3, S. 4, s. 37.

rinde Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren anlam ve algı birliği oluşturulmadığı belirtilerek; Milli Mücadele dönemine kadar, milli hâkimiyet kavramının, monarşinin karşıtı olarak ülke yönetiminde tek yetkili organın halkın seçtiği temsilcilerinden oluşan parlamenter rejimi veya cumhuriyeti çağrıştırmadığı görüşü de ileri sürülmüştür.²⁶ Benzer bir hatırlamada bulunan Sezgin'e göre de İttihat ve Terakki'nin baskıcı yönetimi karşısında hakimiyet-i milliye kavramına sahip çıkanlar arasında "muhafazakâr" grupların temsilcileri ağırlıktaydı.²⁷ Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucuları arasında yer alan Mutedil Hürriyetpervan Fırkası ve Ahali Fırkası'nın programlarındaki ilk sözcüğünün hakimiyet-i milliye olması, bu grupların dünyevi anlamda bir milli egemenlik anlayışına sahip olduğu anlamına gelmiyordu. Toprak'a göre de istibdat rejimi altındaki meşrutiyet aydını açısından "hürriyet" in "milli hakimiyet" e oranla önceliği vardı ve "milli hakimiyet" in gereği yeterince idrak edilemiyordu. Ne de olsa devletin başında Osmanlı hanedanı vardı ve gücünü "Tanrı" dan alıyordu.²⁸ II. Meşrutiyet sonrası milli hakimiyet kavramına yönelik bir ilgi doğmuşsa da milli hakimiyet, egemenliğin tek sahibinin millet (ulus) olması biçimindeki gibi dünyevi bir anlamı ifade etmiyordu. Esasen milli egemenlik kavramı bu anlamını Milli Mücadele dönemi ve sonrasında kazanacaktı.²⁹

II. MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ VE EGEMENLİK ANLAYIŞINDA KIRILMALAR

Mondros Mütarekesi'nin ardından çeşitli bölgelerde işgale karşı başlayan kurtuluş hareketleri (kongreler), egemenlik anlayışı açısından da önemli değişikliklerin yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Mus-

²⁶ İbrahim İnci, "Cumhuriyet Düşüncesi ile İlgili Gelişmeler ve Cumhuriyetin İlanına Yönelik Tepkiler", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019, C. 17, S. 4, s. 339.

²⁷ Ömür Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2005, s. 20-21.

²⁸ Toprak, Atatürk, s. 107. Ayrıca Toprak, İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında Osmanlı aydınının egemenlik konusunda yeterince duyarlı olmadığını belirtmekte ve egemenlik sorununun önemini gündeme taşıyanın o sırada Türkiye'de bulunan ünlü bir Marksist, Alexander Helpand Parvus olduğunu da belirtmektedir.

²⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler 1876-1938*, C.II, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2009, s.79; Toprak, Atatürk, s. 24.

tafa Kemal önderliğinde Sivas'ta toplanacak olan ulusal kongreye kadar Türkiye'de değişik bölgelerde 13 yerel kongre yapılmıştır.³⁰ Tanör, bu kongrelerin yerel düzeyde kaldığını belirtmekle beraber, anlayışlarının ve ülkenin geleceğine yönelik kurtuluş hedeflerinin "milli" bir düzeye çıktığını ve Osmanlı'dan farklı olarak ulusal toplum anlayışına sahip olduklarını söylemektedir.³¹ Gerçekten de bu dönemin kongrelerinin aldığı kararlarda sıklıkla "Türk milleti", "Türk halkının milli iradesi", "Türk yurdu" gibi kavramlara yer verildiği görülmektedir.³² Üstelik kongre döneminde Anadolu'da bir "Cumhuriyet" dahi kurulabilmiş ve kendisini egemen bir güç olarak dış ülkelere tanıtmaya çalışabilmiştir. 1 Mart 1919'da kurulan "Cenûb-i Garbı Kafkas Hükümet-i Cumhuriyesi, Japon Hükümetine çektiği telgrafta "Siz, Japon İmparatoru; Asyalıların sloganını siz ortaya attınız, bize sahip çıkın, Kars'ta kurduğumuz hükümeti tanıyın!" diyebilmiştir. Üçüncü Balıkesir Kongresinde alınan ve Fransız, İtalyan ve ABD temsilcilerine bildirilen kararda "Türk egemenliği altında ulusal birliğin korunmasından" bahsedilmektedir ve bu durum da kongrelerin, İstanbul hükümetince "Cumhuriyetçi hareketler" olarak suçlanmalarına sebep olmuştur.³³ Batı Anadolu'da düzenlenen kongreler milli egemenlik açısından halkın doğrudan doğruya karar alım süreçlerine katılımı sebebiyle de önem kazanmaktadır. Bu kongrelerde işgale karşı direniş ve silahlı mücadeleye ilişkin kararların Kongre delegeleri ya da Heyet-i Merkeziye tarafından değil, doğrudan doğruya halk tarafından alındığı görülmektedir.³⁴

İşgale karşı direniş hareketleri olarak kendiliğinden harekete geçen kongreler, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde fiili olarak bir devlet

³⁰ Bülent Tanör, Yerel Kongrelerde Milli Egemenlik Düşüncesi, in. Milli Egemenlik Sempozyumu (Yerel Kongrelerden Milli Egemenliğe), s. 90. Ayrıca bkz. Bülent Tanör, Türkiye'de Kongre İktidarları (1918- 1920), 5. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2022.

³¹ Tanör, Yerel Kongrelerde Milli Egemenlik Düşüncesi, s. 92.

³² İbrahim İnci, "Milli Mücadele Yıllarında İzmir - Balıkesir Ekseninde Oluşan Kongre Siyasal İktidarlarının Milli Egemenliğe Dayalı Demokratik Yapıları", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, C. 15, S. 1, s. 457.

³³ Turan, Milli Egemenlik Düşüncesinin Türk Düşün Yaşamına Girmesi ve Yerel Kongrelere Yansıması, s. 112.

³⁴ İnci, Milli Mücadele Yıllarında İzmir - Balıkesir Ekseninde Oluşan Kongre Siyasal İktidarlarının Milli Egemenliğe Dayalı Demokratik Yapıları, s. 468.

gibi davranmıştır. Bu kongreler, Kanun-i Esasi çerçevesiyle sınırlı bir kurallılık anlayışını aşarak egemenlik yetkisine dair uygulamalara girecek ve genel kurallar koyacaktır.³⁵ Kongreler Osmanlı Devleti'ne ve padişaha sadakat içerisinde olduklarını söylem olarak belirtmelerine rağmen, o zamana kadar Tanrı'ya ya da Tanrı'nın yer yüzündeki temsilcisine ait olan egemenlik hakkını fiilen ellerine almış bulunmaktadır.³⁶ Tüm bu tespitlere karşılık Sezgin, Millî Mücadele dönemindeki muhafazakâr ve devrimci grupların her ikisinin de hakimiyet-i milliye kavramını kullandığını, bu kavramının bu iki grup açısından bir uzlaşma noktası olduğunu belirtmektedir.³⁷ Yazara göre, muhafazakârlar ile devrimcilerin hakimiyeti milliye kavramından anladıkları farklıdır. Mustafa Kemal ve taraftarları nazarında hakimiyeti milliye, öngördükleri yeni iktidarın hukuksal dayanağıyken; muhafazakârlar için ise hilafet ve saltanat makamının korunmasının garantisidir.³⁸

Milli egemenlik ilkesinin Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçişinden önce yerel kongre iktidarları tarafından savunulmaya başladığı tarihsel bir gerçeklik olmakla birlikte Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Anadolu'ya geçmesi ve adım adım milli mücadelenin önderi konumuna yerleşmesi, ulusal egemenlik anlayışının tam anlamıyla hayata geçmesini sağlamıştır. Nitekim Erzurum ve Sivas Kongreleri ile birlikte milli egemenlik kavramının daha açık bir şekilde vurgulandığı görülmektedir.³⁹ Yerel kongreleri ulusal çapta birleştirmeyi ve İstanbul'dan bağımsız yeni bir kurucu meclis ve ardından da yeni bir modern devlet kurmayı hedefleyen Mustafa Kemal'in egemenlik anlayışının ne olduğu sorusu bu kapsamda özel bir anlam kazanmaktadır.

III. MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN EGEMENLİK ANLAYIŞI

II. Abdülhamit'in Meclis-i Mebusan'ı tatile göndererek iktidarını mutlaklaştırdığı bir istibdat rejiminde siyasi fikirleri oluşmaya başlayan Mustafa Kemal Atatürk, Genç Osmanlılar'ın düşüncelerinden ve İttihat

³⁵ Ozan Erözden, 100. Yılında Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ve Anayasal Mirası 1921-2021, Anayasa Hukuku Araştırmaları Derneği Yayınları, İstanbul 2021, s. 172.

³⁶ Tanör, Yerel Kongrelerde Milli Egemenlik Düşüncesi, s. 95.

³⁷ Sezgin, Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu, s. 22.

³⁸ Sezgin, Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu, s. 23.

³⁹ Turan, Milli Egemenlik Düşüncesinin Türk Düşün Yaşamına Girmesi ve Yerel Kongrelere Yansıması, s. 113.

ve Terakki Cemiyeti'nin hürriyet yanlısı hareketlerinden etkilenmiştir. Osmanlı ordusunun peş peşe aldığı yenilgiler sonrasında kurulan ve geleneksel eğitim yerine çağdaş bir eğitim modelini izlemek zorunda kalan okullardan birisi olan Harbiye'den mezun olan Mustafa Kemal, Aydınlanma Çağı'nın düşünürlerinin fikirlerini biliyordu. Yine bu dönemde Mustafa Kemal, 1789 Haziran'ında Fransa'da yaşanan devrimi inceliyor, Fransız Devrimi'ne öncülük eden siyasal fikirleri araştırıyordu.⁴⁰ Nitekim ileriki yıllarda gerçekleştirilmesine öncülük edeceği Türk Devrimi için, Fransız Devrimi'nin açtığı yolu izlediğini yine kendisi söyleyecektir.⁴¹

1906 yılında Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik şubesinin açılışında konuşan Mustafa Kemal'in "milleti hâkim kılma" kavramını kullandığı görülmektedir:

*"Padişah zevk ve saltanatına düşkün, her zilleti irtikâp edecek menfur bir şahsiyettir. Millet zulüm ve istibdat altında mahvoluyor. Hürriyet olmayan bir memlekette ölüm ve izmihlal vardır. Her terakkinin ve kurtuluşun anası hürriyettir. Tarih bugün biz evlâtlarına bazı büyük vazifeler tahmil ediyor. Ben Suriye'de bir cemiyet kurdum. İstibdat ile mücadeleye başladık. Buraya da bu cemiyetin esasını kurmağa geldim. Şimdilik gizli çalışmak ve teşkilâtı taazzuv ettirmek zarurîdir. Sizden fedakârlıklar bekliyorum. Kahhar bir istibdada karşı ancak ihtilâl ile cevap vermek ve **köhneleşmiş olan çürük idareyi yıkmak, milleti hâkim kılma**, hulâsa vatanı kurtarmak için sizi vazifeye davet ediyorum".⁴²*

19 Mayıs 1919'da Anadolu'daki direniş hareketlerine katılmak amacıyla Sivas'a geçen Mustafa Kemal, 22 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul'a gönderdiği raporda "Millet, millî hâkimiyet esasını ve Türk Milliyetçiliğini kabul etmiştir. Bunun için çalışacaktır" diyerek kurtuluş mücadelesine katılacağını ve mili egemenliğin sağlanması için mücadele edeceğinin sinyallerini vermiştir.⁴³ 21-22 Haziran 1919 tarihlerinde yayımlanan Amaya Genelgesi'nde de vatanın bütünlüğünün, milletin bağımsızlığının tehlikede olduğu, merkezi hükümetin üzeri-

⁴⁰ Murat Köylü, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Ulus Devleti, Egemenlik ve Bağımsızlık Anlayışlarına Fransız İhtilali Fikir Akımlarının Etkileri", *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2019, C. 5, S. 1, s. 117.

⁴¹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Divan Yayıncılık, 2006, s. 480.

⁴² Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 244.

⁴³ Deniz Güner, Atatürk'ün Milli Egemenlik Anlayışı, in: Milli Egemenlik ve Demokrasi (Ed. Celalettin Vatandaş, Sezai Özataş, Miray Özden.), TBMM Basımevi, 2022, s. 75.

ne aldığı sorumluluğun gereğini yapamadığı ve milletin bağımsızlığını, yine milletin azim ve kararının kurtaracağı belirtilmiştir. Mustafa Kemal'in Erzurum kongresi sebebiyle Erzurum'da bulunduğu sırada yaptığı konuşmada da milli egemenlik ilkesini vurguladığı görülmektedir. Toplantıyı adeta gizli bir cemiyet kuruluşu olarak ifade eden Kansu, Mustafa Kemal'in görüşlerini olduğu gibi aktarmıştır.

"Günün içinde üç fikir çarpışmaktadır: a) Galip devletlerle harp edemeyeceğimize göre uysal, fedakâr ve uyuşkan hareket etmek b) Padişahın etrafında toplanmak ve diüvel-i muhasamanın padişah ve halife için hükümlanlık hakkı tanıyacağı bölgede Osmanlı devletini idame etmeye gayret eylemek c) Osmanlı devletinin taksimi mukarrer olduğuna göre, ırk ve bölge hususiyetlerine ehemmiyet vermek ve bu imkândan faydalanarak mevzii kurtuluş çareleri aramak.

....

Memleketi kurtarmak, günün feiaket ve ızdırıp kaydeden şartlarından kurtulmak için ne yapmalıyız?

....

- Arkadaşlar, tek tedbir: Hakimiyet-i Milliyeye müstenid bilakaydû şart müstakil bir Türk Devleti teşkil etmek ve bu hedefe behemehal vasıl olmaktır".⁴⁴

Erzurum Kongresi öncesinde açıkça milli egemenliğe dayalı yeni bir Türk devleti kurulması gerektiğini ifade eden Mustafa Kemal, saltanatın bu mücadele karşısında konum alacağını ve ona karşı mücadele etmek gerektiğini söylemekten de çekinmemiştir.

"Hedefimiz bu olacaktır. Kolay şey değil. İdealimizi tahakkuk ettirmek yolunda şimdiden şahıs şahıs yükleneceğimiz vazifeler ağır, müşkül, hatta tehlikeli olacaktır. Millî mücadele, topyekûn mücadele esastır. Büyük mukavemetlerle, ihanet ve hıyanetlerle karşılaşacağımız muhakkaktır. Mücadele milliyeye atılanların mahv ve ifnası için, Saray, hükümet, ecnebler muhakkak ki ilk andan itibaren harekete geçeceklerdir. Ayrıca yer yer memleket halkının da işgal edilmesi, isyanlar, ihtilaller çıkartılması ve bütün bu menfi hareketlerin millî mücadele aleyhine tevcihi galip ihtimal dahilindedir".⁴⁵

Kansu, Erzurum Kongresi'nin öncesinde Mustafa Kemal'in kendisine söylediklerini, hiç kimseye paylaşmaması şartıyla, not almasını rica ettiğini söylemektedir. Bu not, ileride yaşanılacakların adeta habercisi olacaktır:

⁴⁴ Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 31.

⁴⁵ Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, s. 32.

"Zaferden sonra şekli hükümet Cumhuriyet olacaktır. Bunu size daha önce de bir sualiniz münasebetiyle söylemiştim. Bu bir. İki: Padişah ve hanedan hakkında zamanı gelince icap eden muamele yapılacaktır. Üç: Tesettür kalkacaktır. Dört: Fes kalkacak, medeni milletler gibi şapka giyilecektir".⁴⁶

Görüldüğü üzere Mustafa Kemal Atatürk'ün Millî Mücadele'nin başından itibaren temel bir hedefi bulunmaktadır: tüm yurdun işgalden kurtulması ve kurtuluşun ardından yeni bir modern cumhuriyetin kurulması. Mustafa Kemal bunlardan ilk önce kurtuluşu sağlamaya ardından ise kuruluşu inşa etmeye çalışacaktır. Bu doğrultuda Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınan kararlarda milli egemenlik vurgusunun ön plana çıktığı görülecektir. Erzurum Kongresi'nin dördüncü maddesinde "Kuvayı milliyeyi âmil ve iradeyi milliyeyi hâkim kılmak esastır" denmiştir.⁴⁷ Sivas Kongresi'nde ise ülkede faaliyette bulunan müdafaa-i hukuk cemiyetlerinin tek bir merkezde toplanması kararı alınmıştır. Bu tarihten sonra Temsil Heyeti ulusal çapta bir cumhuriyet hükümeti gibi faaliyet göstermiştir.⁴⁸ Buna rağmen gerek Erzurum gerek Sivas Kongresi'nde saltanat ile kesin bir kopuştan söz edilmemiştir. Sivas Kongresi sonucunda alınan kararlarda Kuvay-ı Milliye'yi âmil ve milli iradeyi hâkim kılmak esasının kesin olduğu belirtilse de bunun Osmanlı topluluğunun bütünlüğü, Milli İstiklalin sağlanması, saltanat ve hilafet makamının dokunulmazlığını korumak için gerçekleştirileceği söylenmektedir.⁴⁹

Saltanattan gerçek bir kopuşun yaşanması ve milletin, egemenliğin tek sahibi olduğunun ilan edilebilmesi için başka gelişmelere ve bir devrimci öncülüğe ihtiyaç duyulmaktadır. Bu gelişmelerin en önemlilerinden bir tanesi; 23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet

⁴⁶ Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, s.131. Konuşmanın devamı da oldukça ilgi çekicidir: "Bu anda gayri ihtiyari kalem elimden düştü. Yüzüne baktım. O da benim yüzüme baktı. Bu gözlerin bir takılıştı birbirine çok şey anlatan konuşuşuydu var. Paşa ile zaman zaman senli benli konuşmaktan çekinmezdim. - Neden durakladın? Deyince: -Darılma amma Paşam, sizin de hayalperest taraflarınız Dedim, gülererek: -Bunu zaman tayin eder. Sen yaz .. Dedi. Yazmaya devam ettim: -Beş: Latin hurufu kabul edilecek. -Paşam kafi .. kafi .. Dedim ve biraz da hayal ile uğraşmaktan bıkmış bir insan edası ile: -Cumhuriyet ilanına muvaffak olalım da üst tarafı yeter!"

⁴⁷ Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam, İkinci Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975, s. 121.

⁴⁸ İnci, Cumhuriyet Düşüncesi ile İlgili Gelişmeler ve Cumhuriyetin İlanına Yönelik Tepkiler, s. 339- 340.

⁴⁹ Aydemir, Tek Adam, s. 137.

Meclisi'nin toplanmasıdır. Böylelikle işgal kuvvetlerine esir olmayı kabullenmiş bir İstanbul ile işgale karşı amansız bir direnişi örgütleyen Ankara arasında açıktan bir iktidar mücadelesi doğmuştur. Bu ikili iktidar durumu uzun süre devam edemeyecek ve Ankara, İstanbul'a karşı iktidarın yegâne sahibi olmayı başaracaktır. İstanbul'da kurulan Meclis-i Mebusan'ın 16 Nisan tarihinde Vahdetin tarafından resmen feshedilmesinin ardından Ankara'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın, "olağan üstü yetkilere sahip yeni bir meclis" kurulması çağrısıyla kurulan TBMM, hem işgale karşı bir savaşı yönetecek hem de yeni bir ulus devlet kuracaktır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, Meclis'in toplanmasının hemen ardından 24 Nisan tarihinde Meclis'e bir önerge sunar ve bu önergede "Meclisin üstünde herhangi bir kuvvetin olmadığını" söyler. Ayrıca bu önerge sonucu alınan kararda İstanbul kurtarıldıktan sonra padişahın durumunun meclis tarafından konulacak bir kanunla belirleneceği söylenir.⁵⁰ Alınan bu kararda, saltanatın kaderinin TBMM'nin iradesi sonucunda belirleneceğinin vurgulanması önemlidir. Zira TBMM, böylelikle zımnen de olsa devrimci ve kurucu bir Meclis olduğunu ilan etmiş olmaktadır.

TBMM'nin kuruluşunun ardından yaşanan tartışmalar Mustafa Kemal Atatürk'ün egemenlik anlayışının kavranması açısından önemlidir. Mustafa Kemal'in, bu egemenliğin kullanımı açısından yaşanan tartışmalar esnasındaki tercihinin kuvvetler birliğinden (meclis hükümeti) yana olduğunu belirtmek gerekir. Mustafa Kemal'in bu yaklaşımında Fransız Devrimi'nin fikri öncülerinden olan Rousseau'nun izlerinin olduğu görülmektedir. Atatürk'ün kuvvetler ayrılığına bakış açısı, 1 Aralık 1921 tarihinde Meclis'te yapmış olduğu konuşmadan anlaşılabilir. Mustafa Kemal, Salahattin Bey ile yaşadığı bu tartışmada kuvvetler ayrımının "eskimiş kitaplarda" yer aldığını belirtmektedir: "Efendiler! Bendenizce eski denilmesi lâzım gelen kitaplarda bu tefrik-ı kuva [kuvvetler ayrılığı y.n.] vardır. Bu tefrik-ı kuvanın vahidi olan bir nazariye-i meşrutiyet vardır." Konuşmasının devamında ise halkın doğrudan doğruya karar aldığı Meclis hükümetlerini tarihten örneklerle anlatmakta ve meclis hükümetini en ileri hükümet şekli olduğunu belirtmektedir:

⁵⁰ Hamza Eroğlu, "Milli Egemenlik İlkesi ve Anayasalarımız", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1984, C. 1, S. 1, s. 124.

“...Veyahut başka suretle ifade edilirse, hakikat-i halde hâkimiyet yalnız bir şekilde tecellî eder. O da bu hâkimiyetin sahibi olan insanların doğrudan doğruya bir araya gelerek teşriî, icraî ve adlî vezaifî bizzat ifa etmeleriyle mümkündür. Ve söylediğim şey, Efendiler, tarihte filen mevcut olmuş şeylerdendir. Tabii, tetebbuat sahibi olan rüfekamız pekâlâ bilirler ki Roma’da, Isparta’da, Atina’da, Kartaca’da mevcut olmuş olan Mecalis-i umumiye hakikat-i halde bizim yaptığımız şeyleri yapıyorlardı Efendiler! Kanun yaparlardı, memur intihap ederlerdi, muhakeme yaparlardı, tecziye ederlerdi. Ve her şey yaparlardı. Ve Roma’da dört milyon halk vardı Efendiler! Bu dört milyon halk şayan-ı hayret bir surette toplanırlar ve beş on kişilik bir kabineden daha seri ve bilhassa daha mâkul ve muhik bir surette; icraî ve adlî ve teşriî vazifelerini ifa eylerlerdi”.⁵¹

O, kuvvetler birliğine dayanan bu en ileri hükümet şeklinin “bir-takım müstebitler” yüzünden yıkıldığını ve bu “güzel şeylerin” kral-lara ve imparatorluklara bırakıldığını ifade etmekte ve “Binaenaleyh, hükümet-i avam denilen, bu izah ettiğim nokta, bugün için ancak ve yalnız bizim şeklimizde kabil-i tecellî ve tatbiktir. Bundan başkası doğ-ru değildir.”⁵² diyerek açıkça kuvvetler birliğini savunmaktadır. Söz konusu konuşmasında Mustafa Kemal, “Hakikatte Efendiler, tabiatte Efendiler, âlemde Efendiler taksim-i kuva yoktur. Yani irade-i millîye ile ifade ettiğimiz kuvvette taksimî kuva yoktur” diyerek kuvvetler ay-rımını açıktan reddetmiştir.⁵³

Toprak’a göre bu konuşması onun Rousseau’nun Toplumsal Sözleşme adlı kitabından ne kadar etkilendiğinin bir göstergesi-dir.⁵⁴ Nitekim Toprak’a göre Sakarya Muharebesi ertesi Atatürk, Jean-Jacques Rousseau’nun *Mukavele-i İctimaiyye yahud Hukuk-ı Siyasiyye Kavaid-i Esasiyyesi* adlı eserini okumuş, kimi bölümlerine notlar düşmüş ve bu kitaptaki egemenlik anlayışını harfiyen Mec-lis’teki konuşmasına almıştır.⁵⁵ Buna karşılık kimi yazarlar ise Mus-tafa Kemal’in büyük ölçüde Rousseau’dan etkilendiği yönündeki fikrin geçerliliğini sorgulamıştır. Bu noktada da Mustafa Kemal’in yukarıda zikredilen Meclis konuşmasındaki şu ifadeleri gerekçe gösterilmektedir:

⁵¹ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, s. 123.

⁵² Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, s. 124.

⁵³ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, s. 121.

⁵⁴ Toprak, Atatürk, s. 20.

⁵⁵ Toprak, Atatürk, s.18.

*"Efendiler! Bu nazariyat-ı meşrutiyeti bulan en büyük filozofların bu nazariyatı kurmak için çalıştıkları esasları tettebbu ettim. Bunlara nüfuz ettim. Benim gördüğüm şudur: düşünmüşler ve nasıl yapalım da bu kuvve-i müstebide o irade-i içtimaiye ve millîyenin dununda kalabilsin. Yahut sıfıra müincer olabilsin, diyorlar. Ve buna muvaffak olamamak yüzünden büyük ve derin bir ıstırap duyuyorlar. Jean Jacques Rousseau'yu baştan nihayete kadar okuyunuz. Ben bunu okuduğum vakit, hakikat olduğuna kail olduğum, bu kitap sahibinde iki esas gördüm. Birisi bu **ıstırap**, diğeri bir **cinnettir**. Merak ettim. Ahvali hususîyesini tetkik ettim anladım ki: hakikaten bu adam **mecnun** idi. Ve hali cinnette bu eserini yazmıştır. Binaenaleyh; çok ve çok istinat ettiğimiz bu nazariye böyle bir dimağın mahsulüdür".⁵⁶*

Köker'e göre Mustafa Kemal bu ifadeleriyle, Rousseau'nun kuvvetler ayrımını savunduğunu belirtmektedir ve bu ifadeler karşısında Mustafa Kemal'in Rousseau'nun fikirlerini benimsediğini söylemek güçtür; aksine Atatürk, Rousseau hakkında çok aşağılayıcı ifadeler kullanmaktadır.⁵⁷ Tunçay'a göre de Atatürk'ün Fransız Devrimi ilkelerinden genel çizgileriyle haberdar olduğu doğru olsa da Devrim'i hazırladıkları söylenen düşünürleri doğru olarak tanımamakta ve Rousseau'nun kuvvetler birliği anlayışı ile Montesquie'nin kuvvetler ayrılığı düşüncesini karıştırmaktadır.⁵⁸ Ayrıca yazarlara göre

⁵⁶ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 124.

⁵⁷ Levent Köker, Atatürk'ün Tercihi "Kuvvetler Birliği", Elhak Rousseau'nun da Öyle! O Zaman Atatürk Otomatikman Rousseaucu mu Oluyor?, bkz. https://birikimdergisi.com/guncel/10480/ataturkun-tercihi-kuvvetler-birligi-elhak-rousseauun-da-oy-le-o-zaman-ataturk-otomatikman-rousseau-cu-mu-oluyor#_ftnref4. (Erişim Tarihi: 15.08.2023) Gerçekten de Atatürk'ün bu konuşmada Rousseau için cinnet halinde olan bir mecnun sıfatını kullandığı görülmektedir. İlk bakışta olumsuz olarak adlandırılacak bu sıfatların detaylı bir bakış açısıyla bakıldığında hiç de olumsuz anlamda kullanılmamış olabileceği göze çarpacaktır. Toprak, Rousseau'nun "mecnun" ya da "hal-i cinnet"te oluşunun Atatürk'ün uydurduğu bir husus olmadığını ve Rousseau ile ilgili biyografilerde bu kavramların sık sık gündeme getirildiğinin altını çizmektedir. Ayrıca yine Toprak, bu ünlü konuşmanın 1922 yılında yayımlanan halinde, Atatürk'ün Meclis'teki zabıt kâtiplerinin tuttuklarını düzelttirerek tashih görmüş metninden "mecnun" ve "hal-i cinnet" kavramlarının tamamen kaldırtmış olduğunu söylemektedir. Bkz. Zafer Toprak, Atatürk ve Rousseau: Levent Köker'e Cevap, <https://birikimdergisi.com/guncel/10526/ataturk-ve-rousseau-levent-koker-e-cevap> (Erişim Tarihi: 15.08.2023). Ayrıca Şirin de söz konusu kavramlar ile Rousseau hakkında olumsuz bir sıfat yüklenmek istenmediğini ve bir derde düştüğünün anlatılmak istendiğini belirtmektedir. Bkz. Tolga Şirin, Atatürk Rousseaucu muydu? https://kisadalga.net/haber/detay/ataturk-rousseau-cu-muydu_49216 (Erişim Tarihi: 15.08.2023).

⁵⁸ Mete Tunçay, "Atatürk'e Nasıl Bakmak", Toplum ve Bilim, 4, 1978, s. 90.

Atatürk'ün Çankaya'daki özel kütüphanesinde bir tek Rousseau kitabı vardır ve Millî Kütüphane'nin eski genel müdürü Dr. Müjgân Cumbur, kataloğun hazırlanması sırasında Sayın Prof. Afet İnan'ın kendisine işaretlerin kısmen kendisinin olduğunu aktardığını belirtmektedir. Bu sebeple her iki yazara göre de Mustafa Kemal'in Rousseau'nun kitabını okumuş olup olmadığı da kuşkuludur.⁵⁹ Bu iddialara karşılık Orhan'a göre, Atatürk'ün Rousseau ve kuvvetler ayrılığına dair sözlerini irticalen yapmış olması ve 1921'de Montesquieu diyeceği yerde yanlışlıkla Rousseau'nun ismini zikretmiş olması pek makul değildir.⁶⁰ Nitekim Atatürk'ün bu konuşmasının birçok yerinde Rousseau'nun Toplumsal Sözleşme adlı kitabındaki bazı açıklamalarını kullandığı görülmektedir.⁶¹ Bununla birlikte Mustafa Kemal'in Rousseau'nun fikirlerini de içeren başka kitapları okuduğu bilinmektedir. Bunlardan birisi İsmail Hakkı Babanzade'nin Hukuk-i Esasiye (1913) kitabıdır.⁶² Mustafa Kemal'in Hukuki Esasiye kitabının kuvvetler birliğini anlatan bölümlerini kenarına onayladığını belirten işaretler, kuvvetler ayrılığını savunan bölümlerini ise soru işaretleri ve eleştirel notlar koyarak okuduğu da bilinmektedir.⁶³ Ayrıca yine Maurice Hauriou'nun Anayasa Hukuku ve İdare Hukuku ve Kamu Hukuku kitabı ile Adhémar Esmein'in Fransız ve Karşılaştırmalı Anayasa Hukukunun Temel Unsurları kitaplarını okuduğu da bilinmektedir.⁶⁴ Toprak'a göre Mustafa Kemal, söz konusu konuşmada yanılığa düşmemiştir. Toprak, Mustafa Kemal'in "istibdat-ı müstebide"ye karşı tek çözümün güçler birliği nazariyesi olduğunu

⁵⁹ Mete Tunçay, "Atatürk Konusunda Yanıtlara Yanıt", Toplum ve Bilim, 1980, S. 9-10, s. 128; Levent Köker, Atatürk'ün Tercihi "Kuvvetler Birliği", Elhak Rousseau'nun da Öyle! O Zaman Atatürk Otomatikman Rousseaucu mu oluyor?, bkz. https://birikimdergisi.com/guncel/10480/ataturkun-tercihi-kuvvetler-birligi-elhak-rousseau-nun-da-oy-le-o-zaman-ataturk-otomatikman-rousseau-cu-mu-oluyor#_ftnref4. (Erişim Tarihi: 15.08.2023).

⁶⁰ Özgüç Orhan, Türkiye'de Rousseau Algısına Eleştirel Bir Bakış: Atatürk Rousseau'dan Etkilenmiş miydi?, FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, 2014, S. 17, , s. 229.

⁶¹ Orhan, Türkiye'de Rousseau Algısına Eleştirel Bir Bakış: Atatürk Rousseau'dan Etkilenmiş miydi?, s. 230.

⁶² Akt. Orhan, s. 227.

⁶³ Taha Akyol, Cumhurbaşkanı ama Nasıl? Bkz. <https://www.hurriyet.com.tr/cumhurbaskani-ama-nasil-20725080> (Erişim Tarihi: 18.08.2023).

⁶⁴ Şirin, Atatürk Rousseau'cu muydu? https://kisadalg.net/haber/detay/ataturk-rousseau-cu-muydu_49216 (Erişim Tarihi: 15.08.2023).

ve Rousseau'nun da bu nazariyeyi kurmaya çabalayan bir filozof olduğunu söylediğini belirtmektedir.⁶⁵

Mustafa Kemal, Ocak 1923'te çıktığı Batı Anadolu gezisinde sarfetmiş olduğu sözlerle de kuvvetler birliğini savunmaya devam etmiştir. TBMM hükümetinin bilinen hükümet biçimlerinden (mutlakiyet, meşrutiyet, cumhuriyet) hiçbirine benzemediğini ve onlardan daha üstün olduğunu belirterek "Onların dayandığı esas kuvvetlerin ayrılması, kuvvetlerin denkleştirilmesi nazariyesidir. Halbuki bizim hükümetimiz kuvvetlerin birleştirilmesi esasına göre kurulmuş bir hükümettir." demiştir.⁶⁶

Atatürk'ün Rousseau ile benzer bakış açılarına sahip olduğu görülen konulardan bir diğeri de özgürlüğe ilişkindir. Rousseau ve Atatürk, egemenliğin halk veya ulusta olabilmesi için bireylerin özgür olmaları gerektiği konusunda benzer düşüncelere sahiptir.⁶⁷ Mustafa Kemal'in Medeni Bilgiler kitabının hürriyet bölümünde yer verilen şu ifadeleri, toplum sözleşmesi kuramını çağrıştırmaktadır: "Türkler, demokrat, hür ve mes'ul insanlardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları ve sahipleri bizzat kendileridir. Türk ferdi hürriyetlerinden ve menfaatlerinden Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda olduğu kadarını cumhuriyete bırakmıştır. Cumhuriyet, ferdin, ona bıraktığı bir kısım hürriyeti, ferdin ve Türk milletinin dahilinde hürriyetini ve hariçte istiklalini temin için kullanır."⁶⁸ Doğan'a göre Atatürk'ün bu düşünceleri Rousseau'nun "her kişi toplum sözleşmesiyle, mallarının, özgürlüğünün, yalnız toplulukça önemli olan parçasından vazgeçer" görüşünün yansımasıdır.⁶⁹ Bununla birlikte Atatürk'ün özgürlük anlayışı ile Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları bildirgesinin özgürlüğe yaklaşımı da ta-

⁶⁵ Zafer Toprak, Atatürk ve Rousseau: Levent Köker'e Cevap, <https://birikimdergisi.com/guncel/10526/ataturk-ve-rousseau-levent-koker-e-cevap> (Erişim Tarihi: 15.08.2023).

⁶⁶ Borak'tan akt. Orhan, Türkiye'de Rousseau Algısına Eleştirel Bir Bakış: Atatürk Rousseau'dan Etkilenmiş miydi?, s. 227. Atatürk'ün kuvvetler birliği sisteminin olumluluğuna inandığına dair bkz. Arsel, Şeriat Devleti'nden Laik Cumhuriyet'e, s. 698.

⁶⁷ F. H. Burak Erdenir, Mustafa Kemal Atatürk ve J.J. Rousseau'nun Fikirlerinin Karşılaştırılması, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Mart 1998, C. 14, S. 40, s. 288.

⁶⁸ Akt, Oğuz Kaan Doğan, Türk Anayasa Hukukunda Cumhuriyetçilik İlkesi, Yetkin Yayınları, Ankara 2023, s. 294.

⁶⁹ Doğan, Türk Anayasa Hukukunda Cumhuriyetçilik İlkesi, s. 294.

mamen aynıdır. Bildirge'nin 4. maddesine göre "Özgürlük başkalarına zarar vermeden istediğini yapabilmektir: Her bir insanın doğal haklarını kullanması da toplumun diğer üyelerinin de aynı hakları kullanmasını garanti altına alacak sınırlar içindedir. Bu sınırlar da sadece yasalarla belirlenebilir."⁷⁰ Atatürk'e göre de "Hürriyet başkasına zarar vermeyecek her türlü yetkiyi kullanmaktır. Hürriyetin sınırı başkalarının hürriyetinin sınırıdır. Bu sınır ancak kanun iliyile tespit edilir ve belirlenir."⁷¹

Rousseau ve Atatürk'ün fikirlerinin örtüştüğü bir diğer nokta ise "halkın birliği" düşüncesidir Rousseau'nun bu noktadaki fikirlerinin anlaşılması için genel irade kavramının izah edilmesi gerekmektedir. Rousseau açısından genel irade; doğru, haklı, yanılmaz ve her zaman kamu yararına yönelik olan; üstelik başkasına devredilemez, bölünemez ve temsil edilemezdir.⁷² Rousseau'nun genel irade anlayışı, tek tek kişilerin çıkarlarının üzerinde olan ve tüm toplumun ortak çıkarına hizmet eden bir içeriğe sahiptir.⁷³ Dolayısıyla genel irade, bireysel çıkarların üzerinde duran ve en nihayetinde kişilerin "doğru" çıkarlarını gösteren bir pusuladır. Rousseau, toplumun çoğunluğunun görüşünün her durumda genel irade olmayacağını da söylemektedir. Örneğin bir kararda oy çokluğu sağlanmış olabilir fakat o karar gene de toplumun çıkarına uygun olmayabilir. Rousseau genel iradenin dile getirilebilmesi için devlet içinde tüm vatandaşları içermeyen ayrı ayrı birleşmelerin olmaması gerektiğini söylemektedir.⁷⁴ Böylelikle Rousseau çıkarları ve hedefleri farklı olan siyasi parti, dernek vb. gibi kurumların varlığını genel iradeyi ortadan kaldıran bir tehlike olarak algılamakta ve reddetmektedir. Benzer şekilde Mustafa Kemal'in düşüncesinde de

⁷⁰ Bkz. Abdullah Arslan, Fransız Devrimi ve Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirgesi, s. 24. Ayrıca bu ifade ile 1924 Anayasası'nın 68. maddesi de oldukça benzerdir: "Tabi haklardan olan hürriyetin herkes için sınırı, başkalarının hürriyeti sınırıdır. Bu sınırı ancak kanun çizer."

⁷¹ Mustafa Kemal Atatürk, Medeni Bilgiler (Türk Milletinin El Kitabı), Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2010, s. 83.

⁷² Oktay Uygun, Demokrasi (Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar), On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 151.

⁷³ Hanioglu'na göre Atatürk de Rousseau gibi cumhuriyetin amacını, genel iradeyi ifade etmek olarak anlamaktadır, M. Şükrü Hanioglu, Atatürk: An Intellectual Biography, Princeton University Press, 2011, s. 134.

⁷⁴ Jean Jacques Rousseau, Toplum Sözleşmesi, Kitap II, Bölüm III, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 27.

imtiyazsız, sınıfsız bir kaynaşmış Türk milleti hedefi bulunmaktadır.⁷⁵ O'na göre diğer memleketlerdeki siyasi partilerin kaynağı farklı sınıfların varlığıdır. Buna karşılık Türkiye'de çıkarları çatışan farklı sınıflardan bahsedilemeyeceği için farklı siyasi partilere de gerek yoktur ve halk fırkası bütün milleti kapsamaktadır.⁷⁶ Atatürk'ün sınıfsal ya da mesleki temsili reddeden, cemiyetlere devlet içinde birliği bozabilecek ayrı bir erk veya teşkilat getireceği için mesafeli duran söylemleri ile Rousseau'nun sivil topluma mesafeli duruşu örtüşmektedir.⁷⁷

Temsil ilişkisini öncelerde reddeden ve halkın doğrudan yasa yapım süreçlerine katılımını savunan Rousseau, coğrafi olarak büyük devletler açısından temsil ilişkisinin bir zorunluluk olduğunun farkındaydı. Rousseau, bir zorunluluk olarak ortaya çıkan temsilcilerin istismarlarına karşı da halk meclislerinin sıklıkla toplanması gerektiğini ifade etmiştir. Bu noktada 1921 Anayasası'nda yasama döneminin iki yıl olarak belirlenerek oldukça kısa bir sürenin tercih edilmiş olması dikkat çekicidir. Atatürk'ün bu konudaki düşüncesi de Rousseau ile benzeşmektedir: *"Milletler egemenliklerini geçici olarak da olsa verecekleri meclislere dahi lüzumundan fazla güvenmemelidir. Çünkü meclisler bile istibdat edebilirler. Ve bu istibdat şahsi istibdattan daha öldürücü olabilir."*

⁷⁵ F.H. Burak Erdenir, Mustafa Kemal Atatürk ve J.J. Rousseau'nun Fikirlerinin Karşılaştırılması, s. 286; Timur da Atatürk'ün halkçılık kavramını bir yandan sınıf mücadelesine karşı bir araç olarak öte yandan İslami egemenlik teorisine karşı çıkan ve sonunda onun yerini alan laik bir egemenlik teorisi anlamında kullandığını belirtmiştir, Taner Timur, Türk Devrimi ve Sonrası, 8. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2018, s. 118.

⁷⁶ "Bu milletin siyasî fırkalardan çok canı yanmıştır. Şunu arz edeyim ki, memaliki sairede fırkalar behemehal iktisadî maksatlar üzerine teessüs etmiş ve etmektedir. Çünkü o memleketlerde muhtelif sınıflar vardır. Bir sınıfın menfaatini muhafaza için teşekkül eden siyasî bir fırkaya mukabil diğer bir sınıfın menfaatini muhafaza maksadıyla bir fırka teşekkül eder. Bu pek tabiidir. Güya bizim memleketimizde de ayrı ayrı sınıf varmış gibi teessüs eden siyasî fırkalar yüzünden şahit olduğumuz neticeler malûmdur. Halbuki Halk Fırkası dediğimiz zaman bunun içinde bir kısım değil, bütün millet dahildir". Bkz. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 292. Buna karşılık Atatürk ilerleyen yıllarda bu düşüncesine aykırı beyanatlarda da bulunabilmiştir. Times muhabirine şunları söylemiştir: "Cumhuriyet idaresine malik memleketlerde siyasi partilerin varlığı tabiidir. Türkiye Cumhuriyeti'nde de birbirini denetleyen partilerin doğacağına şüphe yoktur". Akt. Ergun Özbudun, "Atatürk ve Demokrasi", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 1989, C. 5, S. 14, s. 291.

⁷⁷ Şirin, Meclis Hükümeti Rousseau'dan Marx'a Lenin'den Atatürk'e Bir Ortak Kesen, s. 33.

*Bunun için Meclisler belli ve sınırlı bir süreden sonra yenilenir. Bu sayede millî egemenlik daha emin esaslara ve şartlara bağlanmış olur”.*⁷⁸

Rousseau ve Atatürk arasındaki bu benzer yaklaşımlara karşılık Mustafa Kemal'in halk egemenliği ilkesine aykırı görülebilecek fikirleri de bulunmaktadır. Halk egemenliği anlayışı halkın kanun teklifi ya da onayı gibi araçlarla yasa yapım süreçlerine doğrudan katılımının sağlanmasını amaçlar. Bu yönüyle halk egemenliği iki dereceli seçim sistemini dışlamaktadır. Buna karşılık Mustafa Kemal açısından ise öncelik, halkın karar verme mekanizmalarına katılımından çok devrimci bir program çerçevesinde tüm toplumun aydınlatılmasıdır.

*“Fertler mütefekkir olmadıkça, küteler istenilen istikamete, herkes tarafından iyi veya fena istikametlere sevk olunabilirler. Kendini tahlis edebilmek için her ferdin mukadderatıyla bizzat alâkadar olması lâzımdır. Aşağıdan yukarıya, temelden çatıya doğru yükselen böyle bir müessese elbette rasin olur. Şüphe yok, her işin başlangıcında aşağıdan yukarıya doğru olmaktan ziyade yukarıdan aşağı olması zarureti vardır”.*⁷⁹

Mustafa Kemal'e göre halkın bilgi ve eğitimi belli bir düzeye yükseldiği vakit “hakimiyet bilakaydüşart millete ait olacaktır,⁸⁰ bu doğrultuda bir çağdaş toplum kurulana dek halkın *doğrudan doğruya* siyasi katılım mekanizmalarına sahip olmaması bir sorun teşkil etmeyecektir. O'na göre devrim yolunda devam etmeden milletin gerçekten egemen olmayacağı ortadadır.⁸¹ Nitekim I. Meclis döneminde Mesut Bey'in halkın kanun teklifi ve onayının tanınması yönünde sunmuş olduğu kanun teklifleri reddedilecektir.⁸² Tanör'e göre Mustafa Kemal'in ideal gördüğü biçim doğrudan demokrasi olsa da bu noktadaki son seçimi, temsili demokrasidir.⁸³ Nitekim Atatürk, Rousseau'nun egemenliği yurttaşlar arasında eşit paylara bölüştüren

⁷⁸ Akt. Turhan Feyzioğlu, Türk Millî Mücadelesinin ve Atatürkçülüğün Temel İlkelelerinden Biri olarak Millet Egemenliği, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1988, s. 56.

⁷⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 249.

⁸⁰ Akt. F.H. Burak Erdenir, Mustafa Kemal Atatürk ve J.J. Rousseau'nun Fikirlerinin Karşılaştırılması, s. 291.

⁸¹ Bülent Tanör, Kurtuluş – Kuruluş, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2019, s. 194.

⁸² Şirin, Meclis Hükümeti, s. 36.

⁸³ Bülent Tanör, Anayasal Gelişme Tezleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 26.

görüşünü benimsememiştir.⁸⁴ Mustafa Kemal'in kuvvetler birliğini savunmakla birlikte halk egemenliğine aykırı görülebilecek fikirlere sahip olması çelişkili gibi görülebilir. Fakat bu noktada Mustafa Kemal Atatürk'ün bir doktrin insanı olmaktan ziyade bir eylem insanı olduğu hatırlanmalıdır. Mustafa Kemal, emperyalizme karşı verdiği mücadelenin yanı sıra çağdaş, laik ve bağımsız bir toplum kurma amacına sahip olan bir devrimcidir. Bu doğrultuda O'nun amacı, eylemlerinin herhangi bir doktrine uygunluğunu (bu noktada halk egemenliği fikri) gözetmek değildir; çağdaş ve bağımsız bir ülkenin kuruluşunu devrimci ve radikal yöntemlerle hayata geçirebilmektir. Nitekim bu tespit, ilerleyen yıllarda kuvvetler birliğinden kuvvetler ayrılığına doğru bir yönelime gidilmesinin de açıklamasını oluşturmaktadır.

Bu noktada anayasacılık tarihimizde göz ardı edilen ve bizzat Mustafa Kemal tarafından taslağı oluşturulan 1923 Anayasa tasarındaki siyasal rejim tercihi dikkat çekicidir. 1921 Anayasası'nda yapılacak olan 1923 değişikliğinin hemen öncesinde Meclis'teki Anayasa komisyonu üyeleri, Bakanlar ve birtakım uzmanların üzerinde çalıştığı ve 28 Ekim 1923 gününde Mustafa Kemal ve İsmet İnönü'nün birlikte son halini verdiği bu yeni anayasa taslağı, Çankaya Köşkü Kütüphanesi'ndeki bir belgesel hazırlığı sırasında tesadüfen bulunmuştur.⁸⁵ Taslağın siyasal rejim açısından 1921 Anayasası'ndan farklı hükümleri bulunması dikkat çekicidir. Üstelik bizzat Mustafa Kemal'in taslağın kuvvetler birliğine yönelik hükümlerinin üzerini çizdiği görülmektedir. Taslağın 5. maddesinde TBMM'nin "yegane mümessil (biricik temsilci) ve madde 31'de bütün kuvvet ve velayetlerin "yegane menabı" (biricik kaynağı) olma özelliklerinin üzeri Mustafa Kemal tarafından çizilmiştir, böylelikle meclisin tek yetkili organ olarak görülmesi

⁸⁴ Feyzioğlu, Türk Millî Mücadelesinin ve Atatürkçülüğün Temel İlkelerinden Biri olarak Millet Egemenliği, s. 746. Toprak ise, Atatürk'ün gündeminde hiçbir zaman kuvvetler ayrılığının bulunmadığını ve Atatürk'ün "hakimiyet-i millîye" ile anlayışı Rousseau'nun "halkın egemenliği" anlayışının aynı olduğunu belirtmektedir. Toprak, Atatürk, s. 24 ve 26. Atatürk'ün temsili demokrasi ve iki dereceli seçim sistemini savunması karşısında onun fikirlerinin Rousseau'nun halk egemenliği fikri ile aynı olduğunu söylemek ise kanımızca mümkün değildir.

⁸⁵ Murat Sevinç - Dinçer Demirkent, Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 41.

anlayışından vazgeçilmiştir.⁸⁶ Kuvvetler birliği anlayışından bir diğer sapma ise bakanların işlerini Meclis'in gösterdiği yönde yürüteceğini düzenleyen 78. maddenin üstünün çizilmiş olmasıdır.⁸⁷ Taslak, devlet başkanı olarak öngördüğü bir Cumhurbaşkanlığı (Reisi Cumhur) makamına da yer vermektedir. Güçleştirici veto yetkisine sahip olan Cumhurbaşkanı, Heyet-i Vekile'nin (Bakanlar Kurulu) reisini de seçecektir. Yürütmeye önemli yetkiler tanınmasının bir diğer örneği bütçe yetkisine ilişkindir. Tasarıda bütçe kanun tasarısının Heyet-i Vekile tarafından meclise gönderileceği belirtilmektedir. Üstelik TBMM bütçeyi görüşmeden kendisini tatil veya feshederse, Reisicumhur onayıyla İcra Vekilleri Heyeti'nin, geçerliliği 1 yılı aşmamak üzere, önceki yılın bütçesinin yürürlüğünü Meclis toplanana kadar uzatabilecektir.

Bu anayasa taslağının 1923 Anayasa değişikliği üzerinde de bir etkisi olmuştur. Meclis'te ortaya çıkmış olan hükümet krizinin çözümü olarak Mustafa Kemal tarafından 29 Ekim 1923 günü Meclis'e sunulan Anayasa değişikliği teklifinin kabulü, sadece Cumhuriyeti ilan etmekle kalmamıştır. 364 sayılı Teşkilatı Esasiye Kanununun Tavzihan Tadil Edilmesine dair kanun ile ayrıca iki kanatlı yürütme organına da yer verilmiş ve başvekilin cumhurbaşkanı tarafından, vekillerin de başvekil tarafından seçilmesi öngörülmüştür. Ayrıca Cumhurbaşkanı tarafından TBMM'nin onayına sunulan İcra Vekilleri Heyeti'nin güvenoyunu alma zorunluluğunun getirilmesi, parlamenter rejimdeki yasama - yürütme ikiliğinin belirli ölçülerde benimsendiğini göstermektedir.⁸⁸ Tanör'e göre de Mustafa Kemal, savaş günlerinde kuvvetler birliğini savunmuş olsa da bu sistem, bakanları ve başbakanı tek tek ve ayrı ayrı Meclis'e seçirmesi sebebiyle muhafazakarlığa hizmet ediyor, güçlü ve enerjik bir hükümetin oluşmasını neredeyse olanaksız kılıyordu.⁸⁹ Soysal ve Sağlam'a göre de Meclis üyelerinin yalnız yasama işleriyle yetinmeyip yürütme alanına da karışmaya, yürütmenin bütün işlerini aşırı bir titizlikle denetlemeye hatta yönetmeye

⁸⁶ Abdullah Sezer, "Atatürk'ün İmzasını Taşıyan Anayasa Tasarısı: Teşkilat-ı Esasiye Projesi (1923)", *Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2022, C. 17, S. 207, s. 370.

⁸⁷ Sezer, Atatürk'ün İmzasını Taşıyan Anayasa Tasarısı: Teşkilat-ı Esasiye Projesi (1923), s. 381.

⁸⁸ Kanadoğlu/Duygun, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 275.

⁸⁹ Tanör, *Kurtuluş - Kuruluş*, s. 195.

çalışması; Milli Mücadele'nin sonlarına doğru ve daha sonra, Lozan görüşmeleri sırasında, Mustafa Kemal'in "meclis hükümeti" sistemine karşı başlangıçta duyduğu bağlılığı yitirmesine sebep olmuştur.⁹⁰ Bu sebeple Mustafa Kemal, Meclis hükümeti sistemine aykırı kimi kural-ların öngörülmesinin devrimci iktidar açısından daha yararlı olduğunu görebiliyordu.

Sonuç olarak Mustafa Kemal'in kuvvetler birliği anlayışını teorik olarak kabul ettiği söylenebilecekse⁹¹ de fikirlerini, somut sorunlara yanıt veremediği noktada değiştirmekten ya da durumun koşullarına göre uyarlamaktan çekinmediği de ortadadır.⁹² Nitekim Doğan'a göre de Atatürk, devrimin hem teorisyeni hem de uygulayıcısı olmak durumunda kalmıştır.⁹³ Bu ikili durum Mustafa Kemal'i karşılaştığı sorunlar karşısında fikirlerini değiştirme ya da dönüştürme yoluna sokmuştur.⁹⁴ Mustafa Kemal'in meclis hükümeti sistemini teorik ve bilimsel açıdan canlı bir şekilde savunduğu günlerde bile, düşünce-

⁹⁰ Mümtaz Soysal, Fazıl Sağlam, Türkiye'de Anayasalar, in: Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi I, İletişim Yayınları, 1983, s. 23.

⁹¹ Nitekim Atatürk 1931 yılında bile büyük bir kısmını Afet İnan'a yazdırdığı Medeni Bilgiler kitabının kendi yazdığı bölümünde kuvvetler birliğini açıkça savunmuştur. Atatürk, Cumhuriyet kavramını açıkladığı kısımda mevcut anayasada kuvvetler birliği ile ilgili maddeyi zikrettikten sonra şöyle diyor: "Bizim telakimize göre siyasi kuvvet, milli irade ve hâkimiyet, milletin vahdet halindeki müşterek şahsiyetine aittir, birdir, taksim ve tefrik ve ferağ olunamaz. Millete ait olduğu gibi, onun mümessili olan tek mecliste mütemerkizdir. Yani taksim-i kuva nazariyesi bizim için esas değildir" (Afet İnan, Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 34). Bu ifadeler de Atatürk'ün bu tarihlerde kuvvetler birliği düşüncesini ilkesel olarak terk etmediği, Kurtuluş Savaşını başarıya ulaştırma ya da saltanatı kaldırma amaçlarına ulaşıldıktan sonra da kuvvetler birliğini tercih ettiğini göstermektedir. Atatürk'ün, savaş şartlarının geride kaldığı ve birçok devrimin gerçekleştirilmiş olduğu yıllarda bile kuvvetler birliğini savunmasının, bu sistemin Türkiye'deki uygulamasının pratik gerekçelerinden değil, kuramsal nedenlerden kaynaklanmış olduğu söylenebilir, Sedat Yazıcı, Fatih Yazıcı, "Tarihsellik ve Kuramsallık Arasında: 1921 ve 1924 Anayasalarında Kuvvetler Birliği/Ayrılığı Tartışması", Bilig, Güz 2011, S. 59, s. 249.

⁹² Metin Heper, Türkiye'de Devlet Geleneği, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2012, s. 91.

⁹³ Doğan, s. 315.

⁹⁴ Teori ve pratik arasındaki ilişkiyi en iyi yansıtan pasajlardan bir tanesi Goethe'nin Faust adlı eserinden verilebilir: "Renksizdir, değerli dostum, tüm kuramlar, oysa yemyeşildir yaşamın altın ağacı". Bkz. Goethe, Faust, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2021, s. 101.

si bunları değişmez kılmak değildir.⁹⁵ Hatta Tanör, Mustafa Kemal'in asıl yöneliminin parlamenter sistem olduğunun dahi söylenebileceği kanısındadır.⁹⁶ Tanör bu kanısını Atatürk'ün Nutuk'taki şu sözlerine dayandırmaktadır:

*“Kabine sistemine geçmekten içtinap ediyorduk (kaçınıyorduk); çünkü derakap saltanatçılar, padişahın istimali salâhiyeti lüzumunu ortaya atacaklardı. İşte, intikal devresinin, bu mücadele safhalarında, bizim, kabul ettirmek mecburiyetinde bulunduğumuz, mutavassıt şekli, Büyük Millet Meclisi Hükümeti sistemini, haklı olarak natamam bulan, meşrutiyet şeklinin sarahaten ifadesini temine çalışan muhasımlarımız, bize itiraz ediyorlar/diyorlardı ki, bu yapmak istediğiniz şekli hükümet neye, hangi idareye benzer? Maksat ve hedefimizi söyletmek için tevcih olunan bu nevi suallere, bizde, zamanın icabına göre cevaplar vererek saltanatçıları iskât etmek (susturmak) zaruretinde idik”.*⁹⁷

Heper'in de vurguladığı üzere Mustafa Kemal, fikirlerini soyut bir düzlemde değil, bazı somut olaylara, doğal olarak onları algılayışı çerçevesinde, bir tepki olarak geliştirmiştir.⁹⁸ Tekrar etme pahasına da olsa Mustafa Kemal, entelektüel birikimi oldukça geniş olsa da esasen bir eylem insanıdır ve temel hedefi olan çağdaş bir toplum yapısına ulaşmak için düşüncelerinde esnemelere gidebilmiştir. Buna karşılık Mustafa Kemal'in düşünce dünyasının yapı taşı mahiyetinde olan kimi fikirleri de bulunmaktadır. Bu kapsamda onun tümüyle dünyevi bir egemenlik anlayışını benimsediği ve kendisinin radikal bir cumhuriyetçi olduğu özellikle vurgulanmalıdır. Milli hakimiyet anlayışını laik bir düzleme oturtan ve millet egemenliğine herhangi bir paydaşın (saltanat, halife) dahil olmasını engelleyen, Mustafa Kemal'in öncülük ettiği devrimci hareket olmuştur. Atatürk'ün anlayışında meşrutiyete yer yoktur. Yukarıda da vurgulandığı üzere o, meşrutiyetten değil cumhuriyetten yanadır. Onun açısından meşrutiyet, sosyal toplumun çıkarlarını zedeleyen mutlak iktidarların etkilerini hafifletmek amacıyla bilginlerce ortaya atılan ve “ehveni şer” olarak görülen bir rejimdir.⁹⁹ Atatürk'ün düşüncesine göre önemli olan şey, egemenliğin sadece millete ait olmasının kabul edilmesi değil, milletin bu egemenlik hakkını

⁹⁵ Tanör, Anayasal Gelişme Tezleri, s. 37.

⁹⁶ Tanör, Anayasal Gelişme Tezleri, s. 37.

⁹⁷ Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk Cilt II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s. 839.

⁹⁸ Metin Heper, Türkiye'de Devlet Geleneği, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2012, s. 91.

⁹⁹ Arsel, Şariat Devleti'nden Laik Cumhuriyet'e, s. 696.

padişah ile paylaşmaksızın kullanmasıdır.¹⁰⁰ Bu sebeple ki Mustafa Kemal, feodal düzenin monarşik egemenlik anlayışının ve bunun aldığı “mutlakçı” ya da “sınırlı monarşik” biçimlerinin karşısına, demokratik egemenlik anlayışıyla çıkmıştır.¹⁰¹ Üstelik bu konuda amansız bir mücadeleye de hazırdır: “İnkılabın kanunu mevcut kanunların fevkindedir (üstündedir). Bizi öldürmedikçe, bizim kafamızdaki cereyanı boğmadıkça, başladığımız inkılap ve teceddüt (yenilenme) bir an bile durmayacaktır”.¹⁰² Mustafa Kemal saltanatın kaldırılması tartışmaları sırasında yaptığı ünlü konuşmada bu devrimci anlayışı etkileyici bir şekilde dile getirilmiştir:

“Hâkimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından, hiç kimseye ilim gereğidir diye, görüşme ve tartışmayla verilmez. Hâkimiyet, saltanat, kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanlıları, zorla Türk milletinin hâkimiyet ve saltanatına el koymuşlardır. Bu zorbalıklarını altı yüzyıldan beri sürdürmüşlerdir.

Şimdi de Türk milleti bu saldırganlara isyan ederek ve artık dur diyerek, hakîmiyet ve saltanatını fiilen kendi eline almış bulunuyor. Bu bir oldubittir. Söz konusu olan, millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız meselesi değildir. Mesele, zaten oldubitti haline gelmiş olan bir gerçeği kanunla ifadeden ibarettir.

Bu mutlaka olacaktır. Burada toplananlar, Meclis ve herkes meseleyi tabii olarak karşılasa, sanırım ki uygun olur. Aksi takdirde, yine gerçek, usulüne uygun olarak ifade edilecektir. Fakat, belki de bazı kafalar kesilecektir”.¹⁰³

¹⁰⁰ Arsel, Şeriat Devleti’nden Laik Cumhuriyet’e, s. 693.

¹⁰¹ Tanör, Anayasal Gelişme Tezleri, s. 26.

¹⁰² Akt. Tanör, Kurtuluş- Kuruluş, s. 193-194.

¹⁰³ Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Atatürk Araştırmaları Merkezi, 1999, s. 468. Mustafa Kemal’in bu sözleri ile Fransız devrimi sırasında “Hür ve Temsili Bir Hükümette Kralın Faydasızlığı ve Tehlikesi” başlıklı bir broşür kaleme alan Moyse Bayle’nin Kral için kullandığı şu ifadeler arasında bir benzerlik bulunmaktadır: “Millet tarafından seçilmeyen bir canavardır; bu, siyasi vücudun bütün ilğini emen, bütün kuvvetleri toplayan ve zulme varan bir ahtapotur. Bkz. Alphonse Aulard, Fransa İnkılabının Siyasi Tarihi – Demokrasinin ve Cumhuriyetin Kaynakları ve Gelişmesi, Birinci Cilt, Çev. Nazım Poroy, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987 Ankara, s. 201. Üstelik Atatürk’ün bu sözleri Falih Rıfkı Atay’ın saltanat makamının ne olacağına ilişkin dönemin genel havasını aktaran şu cümleleri karşısında daha da önem kazanmaktadır: “Hanedansız bir devlet şeklinin akla geldiği yoktu. Çok çok genç bir prens yetiştirerek padişah yapmak, oğuldan oğula usulünü koyarak ihtiyar padişahlar devrine nihayet vermek gibi şeyler düşünüldüğünü duyardık. Kurtuluş’tan sonra yapılması beklenen de Vahdettin’in hal’i yerine Abdülmecid’in geçirilmesi idi.” Falih Rıfkı Atay, Çankaya II. Cilt, Dünya Yayınları, İstanbul 1960, s. 224. Buna karşılık Meclis içerisinde kuvvetli bir cumhuriyetçi

IV. TÜRK ANAYASALARINDA EGEMENLİK ANLAYIŞLARI

1. 1921 Anayasası'nda Egemenlik Anlayışı

1921 Anayasası, yirmi üç madde ile bir ek maddeden oluşan ve devletin kuruluşuyla ilgili temel meseleleri konu edinen çerçeve bir anayasadır. Olağanüstü koşulların ürünüdür ve tüm anayasal sorunları çözmek açısından yetersiz bir metindir.¹⁰⁴ 1921 Anayasası yürürlükteyken 1876 Kanun-i Esasi de resmen ilga edilmemişti. Söz konusu yetersizlikten kaynaklanabilecek sorunların çözümü için Kanun-i Esasi'nin 1921 Anayasası ile çelişmeyen hükümleri uygulanmış ve bu dönem iki anayasalı bir dönem olmuştur.¹⁰⁵ Bu yönüyle ülke üzerinde kısa bir süreliğine hukuki düzlemde farklı iki egemenliğin bulunduğu söylenebilir de 3 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasıyla birinin tüm ülkeye egemen olduğu, diğeri ise yok olduğu görülmüştür.¹⁰⁶ Anayasa'nın değiştirilmesi için alelade kanunlardan daha zor ve özel bir koşul öngörmeyen 1921 Anayasası, yumuşak anayasa niteliğine sahip tek Türk anayasasıdır.

1921 Anayasası'nın birinci maddesindeki “*Hakimiyet bilâkaydii şart milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil*”¹⁰⁷ id-

damar da bulunmaktaydı. Saruhan Milletvekili Vasıf (Çınar) Bey de padişahçılara karşı şu ifadelerde bulunuyordu: “Türk Milleti bundan sonra başında taç sahibi (tacidar) bir yönetici kabul etmez, Türk Milleti bundan sonra başında hiçbir kişinin hâkimiyetini kabul etmez. Türk Milleti bundan sonra hiçbir kişinin esiri olamaz. Bundan böyle doğrudan doğruya kendisi hâkim, kendisi efendidir. Kaderini kendi elinde tutar”. Akt. Tolga Şirin, Cumhuriyet'i İlan Edenler Saray Rejimi için Ne Demişti? Bkz. <https://t24.com.tr/yazarlar/tolga-sirin/cumhuriyet-i-ilan-edenler-saray-rejimi-icin-ne-demisti,37255> (Erişim Tarihi: 16.08.2023)

¹⁰⁴ Battal Niyazi Şahin, Kurtuluş ve Kuruluşun Teminatı 1921 Anayasası 100. Yılında, Okan Hukuk Bülteni Kasım 2021, <https://www.okan.edu.tr/hukuk/sayfa/7961/kurtulus-ve-kurulusun-teminati-1921-anayasasi-100-yilinda/> (Erişim Tarihi: 17.8.2023).

¹⁰⁵ Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 268.

¹⁰⁶ Mustafa Koçak, Batı'da ve Türkiye'de Egemenlik Anlayışının Değişimi Devlet ve Egemenlik (Eski Kavramlar – Yeni Anlamlar), Seçkin Yayıncılık, Ankara 2006, s. 198.

¹⁰⁷ Tanör, bölgesel ve ulusal kongrelerde bölge halklarının ya da ulusun zaten mukadderatını bizzat ve bilfiil elde etmeye başladığına ve Anayasa'nın Vilayet ve Nahiye Şuralarına idari özerklik tanıyan hükümlerine dayanarak “bizzat ve bilfiil” ifadelerinin doğrudan demokrasi çağrısını uyandırdığını ancak Anayasa'da milletin yegâne ve hakiki mümessilinin Meclis kabul edilmesiyle temsili demokrasinin benimsediğini belirtmiştir, Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 256-257.

re etmesi esasına müstenittir” ifadesi Osmanlı-Türk anayasal tarihinde keskin bir dönüm noktasıdır. Zira 1876 Kanuni Esasi’nin 5. maddesi: “Zatı hazireti Padişahinin nefsi hümayunu mukaddes ve gayri mesuldür” biçimindeyken 1921 Anayasası’ndaki bu düzenleme, teokratik egemenlik anlayışından demokratik egemenlik anlayışına geçişin anayasal tezahürü olmuştur. Bu dönüşüm ile milli egemenlik ilkesi Türk anayasacılığının temeli olmuştur. Egemenliğin kaynağını gökyüzünden (Tanrıdan) yeryüzüne (ulusa) indiren bu madde, aslında Cumhuriyetin erken bir ilanıdır.¹⁰⁸ Anayasa’nın yürürlük maddesinde, 5 Eylül 1920 tarihli Nisab-ı Müzakere Kanunu’nun birinci maddesinde yer alan Hilafet ve Saltanatın kurtarılması gayesine atıf yapılmakta ise de “ulus egemenliği” ilkesine dayanan yepyeni bir devlet kuran Anayasa, yeni bir egemenlik kaynağını ortaya çıkarmaktadır.¹⁰⁹ 1921 Anayasası’nın üçüncü maddesinde geçen “Osmanlı Devleti” yerine “Türkiye Devleti” ibaresi ise, milli devlete doğru büyük bir adımı¹¹⁰ ve TBMM’nin kurucu bir meclis olduğunun en büyük kanıtını teşkil etmiştir.

1921 Anayasası döneminde milli egemenliği hâkim kılma amacı/ motivasyonu, dönemin baş aktörü Mustafa Kemal’in süreçlerdeki tutumunda da net bir biçimde gözlenmiştir. Kurtuluş Savaşı’nda zafere ulaşmak için 5 Ağustos 1921’de çıkarılan Başkomutanlık Kanunu, Mustafa Kemal’e savaş ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla genel yükümlülükler koyma ve uygulama gibi olağanüstü yetkiler tanımıştır. Mustafa Kemal Paşa’ya bu şekilde kanun kuvvetinde emirler çıkarabilme yetkisi verilmesi, yasama ve yürütme yetkilerinin geçici olarak bir kişiye aktarılması anlamına geliyordu.¹¹¹ Mustafa Kemal söz konusu yetkinin üç ay ile kısıtlanmasını isterken “ömrü boyunca, milli hakimiyetin ve meşruluğun en sadık hizmetkârı” olduğunu vurgulamıştır. Mustafa Kemal’in başkumandanlık yetkisi üç defa uzatılmıştır. Uzatmanın gerekip gerekmediğinin tartışıldığı son oturumda Mustafa Kemal açıkça olağanüstü yetkileri artık istemediğini belirtmiştir. Buna

¹⁰⁸ Taha Parla, *Türkiye’de Anayasalar*, Metis Yayınları, İstanbul 2016, s. 22.

¹⁰⁹ Mümtaz Soysal, *Anayasaya Giriş*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s. 120-121.

¹¹⁰ Feyzioğlu, *Türk Millî Mücadelesinin ve Atatürkçülüğün Temel İlkelerinden Biri* olarak Millet Egemenliği, s. 33.

¹¹¹ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 276.

karşılık Meclis, Gazi'ye başkomutanlık sıfatını süresiz olarak vermiştir.¹¹²

1921 Anayasası; ikinci, üçüncü ve yedinci maddeleriyle kuvvetler birliği ilkesini benimsemiş, yürütme işlerinin Meclis üyeleri arasından seçilecek bir heyet tarafından, Meclis adına ve Meclisin denetimi altında gerçekleştirileceğini kabul etmiştir. İcra Vekilleri arasında çıkacak olan uyuşmazlıkları da TBMM çözecektir. Böylelikle İcra Vekilleri Heyetinin dayanışmalı bir kurul olmasının önü kesilmek istenmiştir. Meclis hükümeti sistemine uygun olarak Anayasa, devlet başkanlığı statüsü de öngörmemiş, Meclisi yasama ve yürütme kuvvetlerinin esas sahibi olarak düzenlemiştir. Benzer şekilde Meclisin sürekliliği ilkesi kabul edilmiştir. Meclisin sürekliliği ilkesi de herhangi bir zaman ile kısıtlı olmayan "milletin" temsilcisi olan Meclisin sürekli çalışması anlamına gelmesiyle milli egemenlik ilkesinin sonuçlarından biridir. Yine Anayasa'nın 5. maddesinde milletvekillerinin seçildikleri vilayetin değil bütün milletin temsilcisi olduğunun belirtilmesi de milli egemenlik anlayışının bir diğer sonucudur. Fakat 1921 Anayasası'nın yürürlükte olduğu bu dönemde, meclis hükümeti sisteminin özelliklerinin dışında ve parlamenter rejimin özelliklerine benzer siyasi uygulamalar da gerçekleşmiştir.¹¹³ 1921 Anayasası yargı konusunda bir düzenleme getirmemiştir. Bununla birlikte Meclis, İstiklal Mahkemeleri aracılığıyla yargı görevini de üstlenmiştir.

1921 Anayasası'nın dikkat çeken bir diğer özelliği, yerel yönetimlere büyük bir yer ayırmasıdır. Anayasa'nın on dört maddesi yerel yönetimlere ilişkindir. Anayasa milleti doğrudan doğruya iş başına getirmek, millete hürriyetini temin etmek, milleti efendi kılmak gayesini gerçekleştirmek için hakimiyetin millete ait olduğunu ve bu hakimiyetin Meclis vasıtasıyla kullanılacağını ilan etmekle yetinmeyip Vilayet-

¹¹² Şirin, Meclis Hükümeti Rousseau'dan Marx'a, Lenin'den Atatürk'e Bir Ortak Kesen, s. 142-143.

¹¹³ 1921 Anayasası'nın uygulamasından yola çıkan bir görüş, yürütme işlerinin Meclis tarafından değil İcra Vekilleri Heyeti tarafından yapılmasına, Meclisin İcra Vekillerine yön göstermesi ilkesinin teoride kalmasına ve İcra Vekillerinin siyasal sorumluluğunun Meclis tarafından görevden alınma biçiminde gerçekleşerek parlamenter sisteme benzer bir durum ortaya çıkmasına dikkat çekerek Birinci Meclis döneminde "kuvvetler karışımının" görülmediğini öne sürmüştür. Ergun Özbudun, 1921 Anayasası, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1992, s. 66.

lerde, Kazalarda ve Nahiyelerde halk idaresinin geçerli olmasını sağlamayı amaçlamıştır.¹¹⁴ Egemenliğin kaynağını millet olarak belirleyen Anayasa'nın, Meclis dışında söz konusu yerel yönetim organlarına da önemli yetkiler tanımak suretiyle egemenliğin kullanılmasını yalnızca Meclise vermediği ve çoğunlukçu milli egemenlik anlayışına pek sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır.¹¹⁵ Yerel yönetimlerin bu denli ağırlık taşımasında; halkçılık fikrinin, kongre iktidarları döneminin ve Bolşevik Devriminin etkisi bulunmaktadır. Ancak Cumhuriyet tarihinde benzerine rastlanmamış bir düzeyde idari özerkliği kabul eden 1921 Anayasası'nın bu hükümleri, neredeyse hiç uygulanmamıştır.¹¹⁶

Sonuç olarak 1921 Anayasası hem Kurtuluş Savaşını yöneten hem de yeni bir ulus-devleti inşa eden bir kurucu meclisin ürünüdür. Kurtuluş ve kuruluş dinamiklerinin özelliklerini bünyesinde taşır. Dışarıda emperyalistlere karşı bağımsızlığını ve içeride ise hanedanlığa karşı egemenliğini kendi eline alan bir halkın toplumsal sözleşmesi olarak büyük bir tarihsel öneme sahip olan 1921 Anayasası anayasa tarihimizde önemli bir yere sahiptir. Tanör, Anayasal Gelişme Tezleri Kitabında şöyle söylemektedir:

"Anayasal gelişmeleri yapısal etkenler ve tabandan gelen zorlamalarla açıklama yöntemi, M. Kemal'in milli kurtuluş dönemi başındaki anayasal gelişmelerle ilgili görüşlerinde de kendini açıkça belli ediyor. Gerçekten de M. Kemal gerek Erzurum ve Sivas kongrelerini gerekse TBMM'nin toplanışını ve 1921 Anayasası'nın yapılışını, bir yönetici azınlığın değil, milletin bağımsızlık isteğinin, milli iradenin eseri olarak açıklamaya özel bir dikkat gösteriyor. Kurtuluş Savaşının önderi, Kurtuluş Savaşının anayasasını, Teşkilât-ı Esasiye Kanununu şu sözlerle tanıtacak:

"... Bu kanun doğrudan doğruya yalnız bizim kafalarımızdan, ilmimizden çıkmış bir kanun değildir! Bu kanun doğrudan doğruya her ferdi milletin kalbi vicdanında kendiliğinden tecelli etmiş ve binaenaleyh heyeti içtimai-yemizin vicdanı ulvisi lev-hasında merkez [yaratılışından beri var] olmuş ve ondan sonra mevkii meriyete geçmiştir [yürürlüğe girmiştir] Kanun-ı hakiki yalnız böyle olur! Taklit ile kanun olmaz. ... Çünkü milletimizin vicdanından, kanaatinden çıkmıştır".¹¹⁷

¹¹⁴ İlhan Arsel, Türk Anayasa Hukuku, Mars Ticaret ve Sanayi A. Ş. Matbaası, Ankara 1959, s. 65.

¹¹⁵ Osman Can, "1921 Anayasası'nın 100. Yılı: Bir İstisnai Başarı ve Dramatik Başarısızlık Hikayesi", *Anayasa Yargısı*, C. 38, S. 1, 2021, s. 146.

¹¹⁶ Sevinç/Demirkent, Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası, s. 35.

¹¹⁷ Tanör, Anayasal Gelişme Tezleri, s. 16.

1921 Anayasası döneminde meclis hükümeti sisteminden sapma teşkil eden gelişmeler egemenliğin kullanımında yürütmenin yasa-maya karşı güçlenmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Anayasa'da yürütme kuvvetinin ve yasama yetkisinin Mecliste toplandığı öngörülmüşse de yürütme kuvvetini kullanan İcra Vekilleri Heyeti ve sonradan ihdas edilen Cumhurbaşkanlığı kurumu, Meclis içinde güçlenen bir yön çizmiştir. Bu durum 1924 Anayasası'na geçişte değişimin temelini ortaya koyar. Bu değişimin egemenliğin kullanımına etkisi aşağıda 1924 Anayasası bağlamında değerlendirilecektir.

1921 Anayasası bahsini bitirmeden önce bu Anayasa'da öngörülen egemenlik anlayışının sonraki Anayasaların yorumuna etkisine de kısaca değinilebilir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere milli egemenlik ilkesinin ilk defa 1921 Anayasası'nda kullanılması teokratik egemenlik anlayışından demokratik/milli egemenlik anlayışına geçişte bir dönüm noktasıdır. Devleti kurucu nitelikteki 1921 Anayasası'nın yapıldığı dönemdeki tarihsel bağlamla birlikte egemenlik anlayışının ileride yine milli egemenlik anlayışını benimseyen 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarının yorumunda da referans olarak alınması gerekmektedir. Zira tarihsel bağlam anayasalar için iki işlev görür. Birincisi, tarih bir yönüyle geçmiş içerisinde anayasanın konumunu anlamayı sağlar ve anayasanın yorumcusuna hizmet eder. İkincisi anayasaların ulaştıkları noktada performans kriterini teşkil eder.¹¹⁸

2. 1924 Anayasası'nda Egemenlik Anlayışı

Cumhuriyetin ilanından sonra oluşan Türkiye Büyük Millet Meclisi, seçildikten hemen sonra, 1921 Anayasası'nın eksikliğini gidermeye ve anayasal sorunların çözümüne yönelik yeni bir anayasa yapma ihtiyacı duymuştur.

Osmanlı-Türk Anayasalarında anayasanın üstünlüğü ilkesi ilk defa 1924 Anayasası'nın 103. maddesinde yer almıştır: "Teşkilât-ı Esasîye Kanununun hiçbir maddesi, hiçbir sebep ve bahane ile ihmal ve tatil olunamaz. Hiçbir kanun Teşkilât-ı Esasîye Kanununa münafi olamaz". Katı bir anayasa olan 1924 Anayasası, 1921 Anayasası'nın be-

¹¹⁸ Oya Boyar, *Anayasal Yorumla Giriş, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2021, s. 14.*

nimsediği egemenlik anlayışını devam ettirmiştir. 3. maddesine göre “Hâkimiyet bilâ kaydü şart Milletindir”. Demek ki egemenliğin kaynağına ilişkin anlayış değişmemiştir.

Egemenlik hakkının kullanılması bakımından ise durum farklıdır. 4. maddesinde Türkiye “Büyük Millet Meclisi milletin yegâne ve hakiki mümessili olup Millet namına hakkı hâkimiyeti istimal eder.” denmiştir. Bu ifade 1921 Anayasası’ndaki hükme göre meclisi daha yüceltmış, temsili sistemi koyulaştırmıştır. 1921 Anayasası’nda yerel yönetimlere tanınan önemli yetkilerin geri alınması da bu gelişmeyle paraleldir. 1924 Teşkilât-ı Esasîye Kanunu’nun 5. maddesine göre, “teşrî salâhiyeti ve icra kudreti Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder”, 6. ve 7. maddelerine göre ise “Meclis, teşrî salâhiyetini bizzat istimal eder” ve “Meclis, icra salâhiyetini, kendi tarafından müntahap Reisicumhur ve onun tâyin edeceği bir İcra Vekilleri Heyeti marifetiyle istimal eder. Meclis, Hükûmeti her vakit murakabe ve iskat edebilir”.

Meclisi güçlü kılma anlayışı, Anayasa’nın yapımı aşamasındaki yaklaşımdan da anlaşılmaktadır. Yürütmenin Meclise karşı fesih ve güçleştirici veto yetkileri komisyon önerilerinde yer alsa da Genel Kurul’da reddedilmiştir.¹¹⁹

1924 Anayasası, meclis hükûmeti ile parlâmenter sistem arasında karma bir hükûmet sistemi kurmuştur. Bir yandan yasama yetkisi ve yürütme kuvveti Meclis’te toplanarak kuvvetler birliği ve meclis hükûmeti sistemine bağlı kalınmış, öbür yandan yasama ve yürütme işlevleri birer fonksiyon olarak ayrılmış ve yürütme yetkisinin ancak Cumhurbaşkanı ve İcra Vekilleri Heyeti eliyle kullanılabileceği öngörülmüştür (“kuvvetler birliği ve görevler ayrılığı sistemi”).¹²⁰

Böylece milleti temsil eden Meclis ile Meclis’in çoğunluğu tarafından oluşturulan ve denetlenen yürütme şeklinde bir denklem ortaya çıkmaktadır. Bu denkleme bakıldığında kolayca anlaşılmaktadır ki Meclis’in üstün sayılması “Meclis çoğunluğunun” üstün sayılması anlamına gelmektedir. Meclis çoğunluğu ise yürütmedir. Dolayısıyla egemenliği kullanan aslında Meclis’ten ziyade Meclis içinden çıkan yürütme olmaktadır. 1924 Anayasası’ndaki anlayışta ulus ve devlet

¹¹⁹ Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 305.

¹²⁰ Ergun Özbudun, Türk Anayasa Hukuku (22. Baskı), Yetkin Yayınları, Ankara 2022, s. 29.

egemenlikleri aynı şey sayılmış ve çoğunluğun iradesi ile genel irade bir tutularak ulusal irade bundan ibaret görülmüştür.¹²¹

Meclis çoğunluğunun bu şekilde üstün ve denetimsiz kılınmasının yaratacağı sorunlar henüz gündeme gelmemişken bu tutum, egemenliğin kullanılmasında da Meclis'ten ziyade Meclis çoğunluğunun öne çıkmasına neden olmuştur. Her ne kadar anayasanın üstünlüğü ilkesi Anayasa'da yer alsa da bu üstünlüğü denetleyecek bir mekanizma Anayasa'da öngörülmemiştir. Bu tercih de milletin temsilcisi olan meclisin çıkardığı kanunlar üzerinde bir denetimin milletin egemenliğini sınırlayacağı anlayışının bir sonucudur.¹²²

Görüldüğü üzere 1921 Anayasası'nda "Meclis üstünlüğü" ile çıkılan yolda parlamentarizmin yükselişi başlamış, önce 1921 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle, sonra 1924 Anayasası ile "Meclis çoğunluğunun üstünlüğü" anlayışı hâkim olmuştur. Milletin egemenliğini meclisteki çoğunluk üzerinden çok dar bir temsile indirgeyen bu anlayış, 1924 Anayasası döneminde mecliste çoğunluğu elinde bulunduran partinin tek egemen güç olmasına neden olmuştur.¹²³ 1961 Anayasası yapılırken ise bu dengesizliğin giderilmesi adına egemenliğin kullanımında milletin daha geniş bir şekilde temsilini sağlamak üzere farklı organların yetkilendirilmesi gözetilmiştir.

3. 1961 Anayasası'nda Egemenlik Anlayışı

1961 Anayasası'nın 4. maddesinin birinci fıkrasına göre egemenliğin kaynağı yine millettir: "Egemenlik kayıtsız şartsız Türk Milletininindir." Aynı maddenin ikinci fıkrası ise bu Anayasa'nın egemenlik bakımından kendinden önceki Cumhuriyet Anayasalarından farkını ortaya koymaktadır: "Millet, egemenliğini, Anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır." Anlaşılabacağı üzere egemenliğin kullanımı 1921 ve 1924 Anayasalarındaki gibi sadece meclise değil, "yetkili organlar" a bırakılmıştır. 6. 7. ve 8. maddelerde de yasama, yürütme ve yargı yetkileri birbirinden ayrı organlar için tanınarak kuvvetler birliği terk edil-

¹²¹ Mümtaz Soysal, 100 Soruda Anayasanın Anlamı (7. Baskı), Gerçek Yayınevi, İstanbul 1987, s. 51.

¹²² Age. s. 51.

¹²³ Koçak, Batı'da ve Türkiye'de Egemenlik Anlayışının Değişimi Devlet ve Egemenlik, s. 207.

miş ve kuvvetler ayrılığına dayanan parlamenter rejim benimsenmiştir. Bu tercih 1924 Anayasası'nın çoğunlukçu karakterinin ortaya çıkardığı sorunlardan kaynaklanmaktadır. 1961 Anayasa Tasarısının Genel Gereğesinde de Demokrat Parti iktidarındaki dönem kastedilerek kökü 1876'ya dayanan adi çoğunluk sisteminin ve uygulamasının çok partili dönemde siyasi buhrana neden olduğu savunulmuştur.¹²⁴

Egemenliğin kullanımının çeşitli organlar arasında dağıtılması ve organların arasında fren ve denge mekanizmalarının öngörülmesi, bu Anayasa'nın demokratik rejime en büyük katkılarından birini oluşturmuştur. Yasamanın Anayasa Mahkemesi'nin kurulması ile yargı denetimine tabi kılınması da aynı yönde bir yeniliktir.¹²⁵ Ayrıca yerel yönetimlerin sahip oldukları yetkiler ile TRT ve üniversitelerin özerkliği anayasal güvence altına alınmış ve yasama organı iki meclisli bir yapıya dönüştürülmüştür. Böylelikle keyfi yönetim ve tahakküme yol açabilecek çoğunlukçu yönetim anlayışına karşı önlemler alınmıştır.

Celal Bayar'ın 1961 Anayasası'na getirdiği eleştiriler bağlamında bu Anayasa'nın benimsediği egemenlik anlayışı ortaya koyulabilir. Bayar, 1961 Anayasası'yla ulusal egemenliğin kullanımına Ordu, Yargı ve İlim Müesseseleri gibi yeni ortaklar getirildiğini belirterek egemenlik anlayışını; "Devlet ağacını 'kayıtsız şartsız millet hakimiyeti' ile aşıl原因 ve bunun kullanılmasını belirten Atatürk" düşüncesi şeklinde özetlemiş ve "Türkiye'de demokrasi, 'hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir ve millet bunu bizzat kullanır' ilkesinden hareketle mi uygulanacak, yoksa bazı yerlerde örnekleri olduğu gibi muhtar kuruluşlara ve kurullara bağlı olarak mı yürütülecektir?" sorusunu ortaya atmıştır.¹²⁶

Tanör, Bayar'ın bu görüşlerine yönelik 1924 Anayasası'nın da tek parti döneminde aydın hakimiyetine yol açtığını, egemenliğin sahibi ile kullanıcısının karıştırılıp her iki Anayasa'da da milletin egemen kılındığını ve milletin bunu bizzat kullanması öngörülmeyp temsili demokrasinin benimsendiğini, egemenliğin sahibi olma ile bunu kullanırken sahip olunan yetkilerde kayıtsız olmanın karıştırıldığını zira egemenlik kayıtsız şartsız millete ait olmakla birlikte Meclisin -çoğun-

¹²⁴ Doğan, Türk Anayasa Hukukunda Cumhuriyetçilik İlkesi, s. 343.

¹²⁵ Bülent Tanör, İki Anayasa (6. Baskı), On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 15-16.

¹²⁶ Celal Bayar, Başvekilim Adnan Menderes (der. İ. Bozdağ), Baha Matbaası, İstanbul tarihsiz, s. 9-17.

luğunun- egemenlik yetkisini kayıtsız şartsız kullanmasının söz konusu olmadığını belirtmiştir.¹²⁷ Bu görüşlere ek olarak belirtmek gerekir ki özellikle anayasaya uygunluk denetiminin getirilmesi bağlamında “parlamento iradesi = halk iradesi = kamunun iyiliği” formülü, anayasanın üstünlüğü ile anlamını yitirmiş ve özgürlüklerin güvencesi olan anayasaların etkinleştirilmesi için parlamentoların denetlenmesi bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır.¹²⁸

1961 Anayasası'na göre egemenliğin kullanımında çoğulcu demokrasi anlayışına uygun olarak uzlaşma kültürü gerekirken bu dönemde siyasete egemen olan zihniyet, Meclis'teki çoğunluk iradesinin devlet yetkilerini kimseyle paylaşmadan ve uzlaşmasına gerek olmadan ülkeyi yönetmesi gerektiği yönünde belirlemiştir.¹²⁹ Bu zihniyetle gerçekleştirilen 1971-1973 Anayasa değişiklikleri Anayasa'nın çoğulcu, uzlaştırmacı yönünü törpüleyerek, egemenliğin kullanılmasını etkileyen Anayasa Mahkemesi, üniversiteler, sendikalar, meslek odaları gibi kurumların yetkilerini azaltmıştır. Söz konusu değişiklikler aşağıda açıklanacağı üzere 1982 Anayasası'nın felsefesine de bir anlamda temel oluşturmuştur.

1971-1973 Anayasa değişiklikleri ile çoğulcu yapıların yetkileri, özerklikleri azaltılırken çoğunluğu temsil eden yürütmenin yetkilerinin arttırılması dikkat çekicidir. Bakanlar Kuruluna kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi verilmesi açısından bu tespit kolaylıkla yapılabilir. Her ne kadar kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi Meclis'in kanun ile bakanlar kuruluna yetki vermesine bağlı kılınmışsa da açıktır ki bu değişiklik millet egemenliğinin tecellisi olarak Meclisin/kanunun yürütme karşısında güç kaybetmesi anlamına gelmektedir.

Son olarak askeri bir müdahale ertesinde yapılan 1961 Anayasası'nın askeri güçleri nasıl konumlandığına da kısaca değinilmesi uygun olacaktır. 1961 Anayasası askeri yargıyı sivil yargıdan ayırarak, askeri bürokrasiyi “İdare” başlığı yerine “Bakanlar Kurulu” başlığı altında özel olarak düzenleyerek, Genelkurmay Başkanlığının

¹²⁷ Tanör, İki Anayasa, s. 24-26.

¹²⁸ Ömer Anayurt, Anayasa Hukuku Genel Kısım, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2018, s. 646-647.

¹²⁹ Uygun, Demokrasi, s. 281.

Milli Savunma Bakanlığına bağlı kılması gerekirken Başbakanlığa bağlı kılarak ve Bakanlar Kuruluna görüş bildirme yetkisiyle Milli Güvenlik Kurulu'nu kurarak askeri kurumlar - sivil otorite dengesini birincisi lehine bozmuştur.¹³⁰ Demokratik dayanağı olmayan askeri kurumların bu şekilde sivil yönetime etki edecek şekilde güçlenmesi hiç kuşkusuz milli egemenlik ilkesinin de zedelenmesi anlamına gelmektedir. Zira söz konusu yöntemlerle sivil siyasetin alanı mümkün olduğunca daraltılıp seçilmiş iktidarların hareket serbestliği kısıtlanmıştır.¹³¹ Söz konusu anlayış, 1971-1973 Anayasa değişiklikleri ve 1982 Anayasası ile kendisine güçlü bir dayanak bulmuştur.

4. 1982 Anayasası'nda Egemenlik Anlayışı

1982 Anayasası'nda da 1961 Anayasası'ndakine benzer biçimde kuvvetler ayrılığına dayanan parlamenter rejim benimsenmiş, 6. maddesinde egemenliğin kayıtsız şartsız Millete ait olduğu ve bu egemenliğin Anayasa'nın koyduğu esaslara göre yetkili organlar eliyle kullanılacağı öngörülmüştür. Bu organların yetkileri söz konusu olduğunda ise 1961 Anayasası'ndan farklı bir formülün benimsendiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi 1961 Anayasası'nda gerçekleştirilen 1971-1973 değişiklikleri ile yürütmenin yasamaya karşı güçlendirilmesi eğiliminin ortaya çıkmıştı. 1982 Anayasası'nda da yürütme, yürütme içinde de cumhurbaşkanı önemli yetkilerle donatılarak bakanlar kuruluna karşı güçlendirilmiştir. Oysa bilindiği üzere kural olarak parlamenter rejimlerde cumhurbaşkanına tek imza ile kullanabileceği yetkiler sembolik olarak verilir karşı imza ilkesiyle diğer yetkilerin gerçekte siyasi iktidara (bakanlar kurulu) ait olması sağlanır¹³² ve yürütme içi denge siyasi sorumluluğu bulunan bakanlar kurulu lehine kurulur. Bu denge nin bozulması, 1982 Anayasası'nın yapımından günümüze siyasal rejimin farklılaşmaya yol açmıştır.

Yürütmeye olağanüstü halde kanunun yetkilendirmesine gerek olmadan kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisinin verilmesi yürütmenin yasamaya karşı güçlendirilmesine örnek olarak verilebi-

¹³⁰ Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 399-400.

¹³¹ Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, s. 66-67.

¹³² Kanadoğlu/Duygun, Anayasa Hukukunun Genel Esasları, s. 293.

lirken cumhurbaşkanını Devlet Denetleme Kurulu üyelerini atamak, Yükseköğretim Kurulu üyelerini ve üniversite rektörlerini seçmek gibi yetkilerle - bu yetkileri tek imza ile mi karşı imza ile mi kullanacağı belli olmadan¹³³ - donatmak cumhurbaşkanının bakanlar kuruluna karşı güçlendirilmesine örnek olarak verilebilir. 1982 Anayasası'nın cumhurbaşkanına tanıdığı yetkiler, onun siyasi sorumluluğu olmaksızın hükümet etmesi için değil; gerçek tarafsızlık teminatına bağlanmış olarak meclis ile hükümeti halkın hakemliği sınavına çıkarmak için tanınmıştır. Rejimin bu şekilde tanımlanması, Türkiye'nin parlamenter geleneğine daha uygun düşecektir.¹³⁴

Cumhurbaşkanının önemli yetkilere sahip olması onun tarafsızlığının ve simgeselliğinin ötesinde ülke siyasetinde aktif bir rol almasına neden olmuştur. Bu siyasi gerçeklik karşısında sistemin yarı başkanlık sistemine veya başkanlık sistemine dönüştürülmesi tartışılmalıdır.¹³⁵ Nitekim cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafından seçilmesini öngören 2007 Anayasa Değişikliği ile siyasal rejim bir dönüşüme uğramıştır. Geniş yetkilere sahip cumhurbaşkanına bir de halk tarafından seçilmiş olmanın verdiği güç de dikkate alındığında 1982 Anayasası'nın iktidar paylaşımında oluşturduğu parlamento çoğunluğu ile onu dengeleyecek yapıların arasındaki kurgu bozulmuştur.¹³⁶ Teorik yönden ve uygulamadan yola çıkılarak denilebilir ki cumhurbaşkanının ilk defa halk tarafından seçildiği 28 Ağustos 2014 ile yeni bir sisteme geçilen 9 Temmuz 2018 arasında teorik açıdan "yarı-başkanlık sistemi", sistemin bütün yetkileri Cumhurbaşkanı'nın elinde toplandığı dikkate alınırsa da "fiili başkanlık sistemi" mevcuttur.¹³⁷ Bu dönemde Cumhurbaşkanı egemenlik yetkilerinin kullanılmasında üstün bir konuma gelmiş, siyasi olarak sorumsuz cumhurbaşkanına hiçbir biçimde müdahale edemeyen Meclis büyük oranda güç kaybet-

¹³³ Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, s. 322.

¹³⁴ Kanadoğlu/Duygun, Anayasa Hukukunun Genel Esasları, s. 312-313.

¹³⁵ Örneğin Özal'a göre Türkiye'deki siyasal rejim yarı başkanlık olmalıydı. Nitekim kendisinin cumhurbaşkanlığı döneminde fiili yarı başkanlık rejimi uygulanmıştır. Tolga Şirin, Anayasa'dan Çıkış (2. Baskı), İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2023, s. 50.

¹³⁶ Bülent Tanör, Necmi Yüzbaşıoğlu, 1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku, 20. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 348.

¹³⁷ Kemal Gözler, Türk Anayasa Hukuku (4. Baskı), Ekin Basım Yayım Dağıtım, Bursa 2021, s. 799-800.

miştir. Milli egemenliğin tecelligahı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yaşadığı güç kaybı nihayet 2017 Anayasa Değişiklikleri ile doruğa ulaşmıştır.

2017 Anayasa değişiklikleri ile bakanlar kurulu kaldırılmıştır; yürütme yalnızca cumhurbaşkanından oluşmaktadır. Anayasa'nın 116. maddesine göre Meclisin ve Cumhurbaşkanının kendi görevlerine de son vermek koşuluyla birbirlerinin görevlerine son verebileceği düzenlenmiştir. Bu düzenleme rejimi açık bir biçimde klasik başkanlık rejiminden saptırmaktadır. Anayasa'nın 104. maddesi ile cumhurbaşkanına kanunla yetkilendirilmesine gerek olmadan yürütmeye ilişkin konularda cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarma yetkisinin verilmesi de dikkate alındığında rejimin başkanlık sisteminin yozlaşmış bir hali olarak hiper başkanlık rejimine dönüşmüştür.¹³⁸

Rejimi Meclis karşısında Cumhurbaşkanı lehine güçlendiren diğer değişiklikler Cumhurbaşkanına Cumhuriyet tarihinde ilk defa güçleştirici veto yetkisi verilmesi ve Cumhurbaşkanı tarafından sunulacak bütçe kanunun Meclisçe kabul edilmemesi ve geçici bütçe kanunu da çıkarılmaması halinde bir önceki yılın bütçesinin yeniden değerlendirilmesinde uygulanmasıdır ki böylece yine Cumhuriyet tarihinde ilk defa Meclisin harcama yetkisi vermediği bir konuda yürütme kaynak harcıyabilir konuma gelmiştir.¹³⁹ Cumhurbaşkanı ve Meclis seçimlerinin aynı gün yapıldığı bu yeni rejimde, seçimlerde geçerli oyların yarısından bir fazlasını alarak seçilecek ve partisinden istifa etmesine de gerek olmayan cumhurbaşkanının, parti liderliğinden aldığı güçle Meclis çoğunluğu üzerinde de etkili olacağını öngörmek zor değildir. Anayasa Mahkemesi ve Hakimler ve Savcılar Kurulu üyelerinin atanmasında da başat rolde olan cumhurbaşkanının yasama ve yargı organları üzerindeki etkisi; egemenliğin, Anayasa'nın 6. maddesi anlamında "yetkili organlar eliyle" değil de yalnızca Cumhurbaşkanı tarafından kullanılması anlamına gelmektedir.¹⁴⁰

¹³⁸ Kanadoğlu/Duygun, Anayasa Hukukunun Genel Esasları, s. 353.

¹³⁹ Şule Özsoy Boyunsuz, TBMM'nin azalan yetkileri ve eriyen gücü, <https://apostol.com/s/tbmmn-azalan-yetkileri-ve-eriyen-gucu> (Erişim Tarihi: 27.8.2023).

¹⁴⁰ 1924 Anayasası'nın müzakereleri sırasında Cumhurbaşkanının kurucu lider Atatürk olduğunu ve adaylıklarını ona borçlu olduklarını bilen milletvekillerinin buna rağmen cumhurbaşkanı için önerilen meclisi feshetme, seçimleri yenileme, silahlı kuvvetlerin başkomutanlığı, kanunları Meclise geri gönderme yetkilerini,

2017 sonrasını kapsayan 27. Yasama Döneminde Meclis tarafından çıkarılan 3.232 kanun maddesine karşılık cumhurbaşkanlığı kararnameleriyle öngörülen 2.875 madde, Cumhurbaşkanının elde ettiği “paralel yasa yapma yetkisinin” geldiği noktayı ortaya koymaktadır.¹⁴¹ Cumhurbaşkanı da aşağı yukarı Meclis kadar yasama işlevinin içindedir. Üstelik Meclis’te kanun yapan çoğunluğun da partili Cumhurbaşkanının yönlendirmesiyle hareket ettiği dikkate alınırsa yasa yapmada alternatif bir yetkiden öte tam bir yetkiye sahip olduğu da söylenebilir.

Bu açıdan yürürlükteki Anayasa her ne kadar egemenlik yetkisinin yetkili organlar eliyle anayasa çerçevesinde kullanılacağını öngörmüşse de oluşturduğu siyasal rejimde milletin iradesi, mevcut rejime göre yalnızca cumhurbaşkanının yetkilerinde vücut bulmaktadır. Meclis, yargı veya diğer kurumlar, Cumhurbaşkanının sahip olduğu bu güç karşısında dengeleyici bir rol oynayamamaktadır. Oysa hukukun, yönetimin ve kamu siyasetinin kararlaştırılmasında halkın çoğunluğunun belirleyici olması tezine yaslanan popüler demokrasi anlayışı, anayasal demokrasinin anlamsal içeriği ve kurumsal gereklilikleriyle çatışır.¹⁴² Mevcut denklem “milli irade = geçerli oyların yarısından bir fazlası = cumhurbaşkanının iradesi” şeklinde kurulmaktadır ki bu da egemen milletin çoğulcu unsurlarının egemenliğin kullanımına katılamaması anlamına gelmektedir.

SONUÇ

Yukarıda Osmanlı’dan Cumhuriyet’e günümüze kadar Anayasalarımız bağlamında egemenlik anlayışının izlediği yol aktarılmaya çalışılmıştır. Tanzimat Dönemi’nden itibaren Meşrutiyetle başlayan teokratik egemenliğin demokratik egemenliğe dönüşmesine ilişkin tartışmalar ve dönemin önde gelen aktörü Mustafa Kemal Atatürk’ün

milli egemenliği ve Meclisin egemenliğin kullanılmasındaki konumunu savunarak reddedebilmiş olması dikkate alındığında geçmişten günümüze egemenliğin kullanılmasındaki değişim net bir şekilde görülecektir, bkz. Doğan, Türk Anayasa Hukukunda Cumhuriyetçilik İlkesi, s. 358.

¹⁴¹ “Kaboglu paylaştı: CHP 27’nci dönemde 199 düzenlemeyi AYM’ye taşıdı”: <https://www.gazeteduvar.com.tr/kaboglu-paylasti-chp-27nci-donemde-199-duzenlemeyi-aymye-tasidi-haber-1611427> (Erişim Tarihi: 17.8.2023)

¹⁴² Meltem Dikmen Canıklioğlu, Anayasal Devlette Meşruiyet, Yetkin Yayınevi, Ankara 2010, s. 195.

egemenliğin kaynağına ve kullanımına ilişkin görüşleri aktarılmıştır. Teokratik egemenliği benimseyen 1876 Kanun-i Esasi’de 1909’da yapılan değişikliklerle milli egemenliğe doğru bir geçiş başlamıştır. 1921 Anayasası’nda meclis hükümeti sistemi ile egemenliğin tek kullanıcısı olan meclis üstünlüğü öngörülmüştür. Milli egemenliğin ilk kez kurumsallaştığı 1921 Anayasası dönemi, daha sonra yapılan ve milli egemenliği benimseyen Anayasaların anlaşılmasında referans noktası olmalıdır. 1921 Anayasası’nda yapılan değişiklikler ve bu değişiklikleri takip eden 1924 Anayasası, meclisin üstünlüğünden ziyade meclis çoğunluğunun üstünlüğünü gözetken bir uygulamaya yol açmıştır. Çoğunluğun üstünlüğünün yarattığı sorunları gidermeyi amaçlayan 1961 Anayasası, TBMM’yi tek egemenlik kullanıcısı olarak görmeyerek egemenliğin yetkili organlar eliyle kullanılmasını öngörmüş ve böylece egemenlik yetkilerini paylaşmıştır. Bu Anayasa’da gerçekleştirilen 1971-1973 değişiklikleri ve bunu izleyen 1982 Anayasası ise organlar arası dengeyi yürütme, yürütme organının içinde de Cumhurbaşkanı lehine bozmuştur. Bu anlayış 2007 ve 2017 Anayasa değişiklikleri ile de desteklenmiş ve günümüze gelindiğinde egemenliğin kullanımında başrolde yer alması beklenen meclis nerdeyse devre dışı kalmış, cumhurbaşkanı ise daha da güçlenmiştir. Referans noktamız olan kurucu iradeyle karşılaştırdığımızda demokratik egemenlik anlayışından ne denli uzaklaştığımız net bir biçimde görülmektedir.

Milli irade deyiminin düpedüz bir sayı üstünlüğü rejimine, daha açık bir deyişle çoğunluğun diktatoryasına götürdüğü görüldüğünden, egemenlik kavramının mutlak ve sınırsız iktidarı ifade eden anlamının reddedilerek, Cumhuriyet Anayasalarındaki “Egemenlik ... milletindir” formülünü yalnızca halktan gelen, halka dayanan iktidarın bir ideale dönük ifadesi olarak anlamak uygun olacaktır.¹⁴³

Kaynakça

Kitaplar

Ağaoğulları Mehmet Ali, Halk ya da Ulus Egemenliğinin Kuramsal Temelleri Üzerine, in. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 100. Yılına Armağan (Meclis ve Milli Egemenlik Yazıları Seçkisi), TBMM Basımevi, Ankara 2022.

¹⁴³ Münci Kapani, Politika Bilimine Giriş, Bilgi Yayınevi, Ankara 2001, s. 78-80.

- Akın İlhan, *Türk Devrim Tarihi*, Beta Basım Yayım, 3. Bası, İstanbul 1986.
- Anayurt Ömer, *Anayasa Hukuku Genel Kısım*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2018.
- Arsel İlhan, *Şeriat Devleti'nden Laik Cumhuriyet'e*, 5. Basım, Kaynak Yayınları, Ankara 2004.
- Arsel İlhan, *Türk Anayasa Hukuku*, Mars Ticaret ve Sanayi A. Ş. Matbaası, Ankara 1959.
- Arslan Abdullah, *Fransız Devrimi ve Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirgesi*.
- Atatürk Mustafa Kemal, *Medeni Bilgiler (Türk Milletinin El Kitabı)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2010.
- Atatürk Mustafa Kemal, *Nutuk Cilt II*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Divan Yayıncılık, 2006.
- Atay Falih Rifki, *Çankaya II. Cilt*, Dünya Yayınları, İstanbul 1960.
- Aulard Alphonse, *Fransa İnkılabının Siyasi Tarihi - Demokrasinin ve Cumhuriyetin Kaynakları ve Gelişmesi*, Birinci Cilt, Çev. Nazım Poroy, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987 Ankara.
- Aydemir Şevket Süreyya, *Tek Adam*, İkinci Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975.
- Bayar Celal, *Başvekilim Adnan Menderes* (der. İ. Bozdağ), Baha Matbaası, İstanbul tarihsiz.
- Boyar Oya, *Anayasal Yorumu Giriş, On İki Levha* Yayıncılık, İstanbul 2021.
- Canıklıoğlu Meltem Dikmen, *Anayasal Devlette Meşruiyet, Yetkin Yayınevi*, Ankara 2010.
- Çağdaş Sümer, *Düzenini Arayan Osmanlı (Eski Rejimden Meşruiyet'e Osmanlı'da Siyasal Çatışma ve Rejimler)*, Yordam Kitap, İstanbul 2023.
- Çavdar Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi, Ankara 1995.
- Doğan Oğuz Kaan, *Türk Anayasa Hukukunda Cumhuriyetçilik İlkesi*, Yetkin Yayınları, Ankara 2023.
- Erdoğan Teziç'in Tebliği, in: *Milli Egemenlik İlkesinin Kabulü ve Gelişimi*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No.21, İstanbul 1986.
- Erözden Ozan, *100. Yılında Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ve Anayasal Mirası 1921-2021, Anayasa Hukuku Araştırmaları Derneği Yayınları*, İstanbul 2021.
- Feyzioğlu Turhan, *Türk Milli Mücadelesinin ve Atatürkçülüğün Temel İlkelerinden Biri olarak Millet Egemenliği*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1988.
- Georgon François, *Sultan Abdülhamit*, Çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2016.
- Goethe, *Faust*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2021.
- Gözler Kemal, *Türk Anayasa Hukuku* (4. Baskı), Ekin Basım Yayım Dağıtım, Bursa 2021.
- Güner Deniz, *Atatürk'ün Milli Egemenlik Anlayışı*, in: *Milli Egemenlik ve Demokrasi* (Ed. Celalettin Vatandaş, Sezai Özataş, Miray Özden.), TBMM Basımevi, 2022.
- Hakıyemez Yusuf Şevki, *Mutlak Monarşiden Günümüze Egemenlik Kavramı (Doğuşu, Gelişimi, Kavramsal Çerçevesi ve Dönüşümü)*, Seçkin Yayınları, Ankara 2004.

- Hanioglu M. Şükrü, Atatürk: An Intellectual Biography, Princeton University Press, 2011.
- Heper Metin, Türkiye’de Devlet Geleneği, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2012.
- İnan Afet, Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Jean-François Solnon, Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa, Çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- Kanadoğlu Osman Korkut, Duygun Ahmet Mert, Anayasa Hukukunun Genel Esasları (2. Baskı), On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2021.
- Kansu Mazhar Müfit, Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
- Kapani Münci, Politika Bilimine Giriş, Bilgi Yayınevi, Ankara 2001.
- Koçak Mustafa, Batı’da ve Türkiye’de Egemenlik Anlayışının Değişimi Devlet ve Egemenlik (Eski Kavramlar – Yeni Anlamlar), Seçkin Yayıncılık, Ankara 2006.
- Köseoğlu Nevzat, Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türklerde-İslam’da ve Osmanlı’da Devlet, 3. Basım, Ötüken Neşriyat, Ankara 2013.
- Orhan Aldıkaçtı’nın Tebliği, in: Milli Egemenlik Düşüncesinin Gelişimi, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No.23, İzmir 1986.
- Özbudun Ergun, 1921 Anayasası, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1992.
- Özbudun Ergun, Türk Anayasa Hukuku (22. Baskı), Yetkin Yayınları, Ankara 2022.
- Parla Taha, Türkiye’de Anayasalar, Metis Yayınları, İstanbul 2016.
- Renan Ernest, Ulus Nedir?, Pinhan Yayıncılık, Çev. Gökçe Yavaş, İstanbul 2021.
- Rousseau Jean Jacques, Toplum Sözleşmesi, Kitap II, Bölüm III, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Sevinç Murat, Demirkent Dinçer, Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- Sezgin Ömür, Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2005.
- Soysal Mümtaz, 100 Soruda Anayasanın Anlamı (7. Baskı), Gerçek Yayınevi, İstanbul 1987.
- Soysal Mümtaz, Anayasaya Giriş, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.
- Soysal Mümtaz, Sağlam Fazıl, Türkiye’de Anayasalar, in: Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi I, İletişim Yayınları, 1983.
- Şahin Engin, Türk Siyasal Tarihinde Anayasa İktidar ve Meşruiyet Sorunu, Adalet Yayınları, Ankara 2015.
- Şirin Tolga, Anayasa’dan Çıkış (2. Baskı), İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2023.
- Şirin Tolga, Meclis Hükümeti, Meclis Hükümeti Rousseau’dan Marx’a Lenin’den Atatürk’e Bir Ortak Kesen, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2023.
- Tanör Bülent, Anayasal Gelişme Tezleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.

- Tanör Bülent, İki Anayasa (6. Baskı), On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2019.
- Tanör Bülent, Kurtuluş – Kuruluş, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2019.
- Tanör Bülent, Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.
- Tanör Bülent, Türkiye’de Kongre İktidarları (1918 - 1920), 5. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2022.
- Tanör Bülent, Yerel Kongrelerde Milli Egemenlik Düşüncesi, in: Milli Egemenlik Sempozyumu (Yerel Kongrelerden Milli Egemenliğe).
- Tanör Bülent, Yüzbaşıoğlu Necmi, 1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku, 20. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul 2020.
- Teziç Erdoğan, Milli Egemenlik İlkesinin Kabulü ve Gelişimi, in: Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 100. Yılına Armağan (Meclis ve Milli Egemenlik Yazıları Seçkisi), TBMM Basımevi, Ankara 2022.
- Timur Taner, Türk Devrimi ve Sonrası, 8. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2018.
- Toprak Zafer, Atatürk (Kurucu Felsefenin Evrimi), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.
- Tunaya Tarık Zafer, Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1969.
- Tunaya Tarık Zafer, Türkiye’de Siyasal Gelişmeler 1876-1938, C.II, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2009.
- Turan Şerafettin, Milli Egemenlik Düşüncesinin Türk Düşün Yaşamına Girmesi ve Yerel Kongrelere Yansımaları, in: 9. Milli Egemenlik Sempozyumu (Yerel Kongrelerden Milli Egemenliğe), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No. 67, Balıkesir 1994.
- Uygun Oktay, Demokrasi (Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar), On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2020.

Makaleler

- Akyılmaz Gül, “Osmanlı Devleti’nde Egemenlik Kavramının Gelişimi”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Haziran 1999, C. 7, S. 1-2.
- Can Osman, “1921 Anayasası’nın 100. Yılı: Bir İstisnai Başarı ve Dramatik Başarısızlık Hikayesi”, *Anayasa Yargısı*, 2021 C. 38, S. 1.
- Erdenir F. H. Burak, Mustafa Kemal Atatürk ve J.J. Rousseau’nun Fikirlerinin Karşılaştırılması, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Mart 1998, C. 14, S. 40.
- Eroğlu Haldun, “Osmanlılarda İktidarın Değişim Süreci ve Meşruiyet Sorunu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2003, C. 43, S. 2.
- Eroğlu Hamza, “Milli Egemenlik İlkesi ve Anayasalarımız”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1984, C. 1, S. 1.
- İnci İbrahim, “Cumhuriyet Düşüncesi ile İlgili Gelişmeler ve Cumhuriyetin İlanına Yönelik Tepkiler”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019, C. 17, S. 4.
- İnci İbrahim, “Milli Mücadele Yıllarında İzmir – Balıkesir Ekseninde Oluşan Kongre Siyasal İktidarlarının Milli Egemenliğe Dayalı Demokratik Yapıları”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, C. 15, S. 1.

- Köylü Murat, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Ulus Devleti, Egemenlik ve Bağımsızlık Anlayışlarına Fransız İhtilali Fikir Akımlarının Etkileri", *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2019, C. 5, S. 1.
- Özbudun Ergun, "Atatürk ve Demokrasi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1989, C. 5, S. 14.
- Özgüç Orhan, "Türkiye'de Rousseau Algısına Eleştirel Bir Bakış: Atatürk Rousseau'dan Etkilenmiş miydi?", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2014, S. 17.
- Sezer Abdullah, "Atatürk'ün İmzasını Taşıyan Anayasa Tasarısı: Teşkilat-ı Esasiye Projesi (1923)", *Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2022, C. 17, S. 207.
- Tunçay Mete, "Atatürk Konusunda Yanıtlara Yanıt", *Toplum ve Bilim*, 1980, S. 9-10.
- Tunçay Mete, "Atatürk'e Nasıl Bakmak", *Toplum ve Bilim*, 1978, S. 4.
- Türe Fatih, "Türkiye'de Siyasal Egemenlik Kavramının Gelişimi: Osmanlı'dan Cumhuriyete Tarihi Süreç", *Journal of Management and Economics Research*, 2005, C. 3, S. 4.
- Yazıcı Sedat, Yazıcı Fatih, "Tarihsellik ve Kuramsallık Arasında: 1921 ve 1924 Anayasalarında Kuvvetler Birliği/Ayrılığı Tartışması", *Bilgi*, Güz 2011, S. 59.
- Yetim Fahri, "II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçişte Kapsayıcı Formül: "Millet-i Hâkime" Düşüncesi ve Etkileri", *DÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2008, S. 18.

İnternet Kaynakları

- Akyol Taha, Cumhurbaşkanı ama Nasıl? Bkz. <https://www.hurriyet.com.tr/cumhurbaşkanı-ama-nasil-20725080> (Erişim Tarihi: 18.08.2023).
- Köker Levent, Atatürk'ün Tercihi "Kuvvetler Birliği", Elhak Rousseau'nun da Öyle! O Zaman Atatürk Otomatikman Rousseau'cu mu Oluyor?, bkz. https://birikimdergisi.com/guncel/10480/ataturkun-tercihi-kuvvetler-birligi-elhak-rousseau-nun-da-oy-le-o-zaman-ataturk-otomatikman-rousseau-cu-mu-oluyor#_ftnref4. (Erişim Tarihi: 15.08.2023).
- Özsoy Boyunsuz Şule, TBMM'nin azalan yetkileri ve eriyen gücü, <https://aposto.com/s/tbmmnin-azalan-yetkileri-ve-eriyen-gucu> (Erişim Tarihi: 27.8.2023).
- Şahin Battal Niyazi, Kurtuluş ve Kuruluşun Teminatı 1921 Anayasası 100. Yılında, Okan Hukuk Bülteni Kasım 2021, <https://www.okan.edu.tr/hukuk/sayfa/7961/kurtulus-ve-kurulusun-teminati-1921-anayasasi-100-yilinda/> (Erişim Tarihi: 17.8.2023).
- Şirin Tolga, Atatürk Rousseau'cu muydu? https://kisadalga.net/haber/detay/ataturk-rousseau-cu-muydu_49216 (Erişim Tarihi: 15.08.2023).
- Şirin Tolga, Cumhuriyet'i İlan Edenler Saray Rejimi için Ne Demisti? <https://t24.com.tr/yazarlar/tolga-sirin/cumhuriyet-i-ilan-edenler-saray-rejimi-icin-ne-demisti,37255> (Erişim Tarihi: 16.08.2023).
- Toprak Zafer, Atatürk ve Rousseau: Levent Köker'e Cevap, <https://birikimdergisi.com/guncel/10526/ataturk-ve-rousseau-levent-koker-e-cevap> (Erişim Tarihi: 15.08.2023).
- "Kaboglu paylasti: CHP 27'nci dönemde 199 düzenlemeyi AYM'ye tasadi": <https://www.gazeteduvar.com.tr/kaboglu-paylasti-chp-27nci-donemde-199-duzenlemeyi-aymye-tasadi-haber-1611427> (Erişim Tarihi: 17.8.2023)